परिच्छेद

६

६.१ राज्य र मानव अधिकार

न्यायपालिका

न्यायिक स्वतन्त्रता

न्यायिक जवाफदेहिता

न्याय सम्पादन

न्यायमा पहुँच

जनआस्था

१. परिचय

नेपालमा कानुनी शासन, न्यायको सुनिश्चितता, अधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्ने दायित्व रहेको न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता, न्यायमा नागरिकको समान र निष्पक्ष पहुँच, प्रभावकारी न्याय सम्पादनजस्ता आधारभूत विषयहरूमा सुधारको आवश्यकता महसुस गर्न थालिएको छ। नेपालको संविधान २०७२ कार्यान्वयनको एक दशक र न्यायिक सुधारका प्रयासहरूलाई न्यायपालिकाले योजनाबद्ध रूपमा अगाडि बढाएको दुई दशक पूरा भइसकेको छ। तर, चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको पाँचौ अथवा अन्तिम वर्ष र पाँचौ पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको पहिलो वर्ष न्यायिक स्वतन्त्रता, स्वायत्तता र जवाफदेहिता सुनिश्चित वृद्धि गर्ने सवालमा न्यायालय चुकेको देखिन्छ। यो यथार्थलाई पाँचौ पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (०८१-०८५), चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको समीक्षा र वार्षिक प्रतिवेदन (०८१/८२) मा न्यायपालिकाले स्वीकार गरेको छ। (सर्वोच्च अदालत, ०८०)

न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्ने दायित्वलाई सरकार, संसद र स्वयम् न्यायपालिकाले पनि यस वर्ष प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न सकेनन्। व्यवस्थापकीय र प्राविधिक दुवै कारणले सर्वोच्च अदालतमा मात्र २७ हजार ८ सय ६० मुद्दा विचाराधीन अवस्थामा छन्। (सर्वोच्च अदालत, ०८०) हरेक दिन पेसी तोकिएका आधा भन्दा बढी मुद्दाहरू हेर्न नभ्याइने वा हेर्न नमिल्ने भनी सार्ने गरिएको छ।

सर्वोच्च अदालतको फैसला कार्यान्वयन नगर्ने, फैसलामा एकपछि अर्को पुनरावलोकन माग गर्ने, अदालतका फैसलालाई संसदमा छलफलको विषयबस्तु बनाउने, अदालतमा विचाराधीन विषयलाई संसदीय सुनुवाइको विषयबस्तु बनाई न्यायाधीशका प्रत्याक्षीहरूलाई प्रभावित गर्न खोज्ने प्रवृत्तिको निरन्तरता यस वर्ष पनि भयो। न्यायालयले पनि आफ्नो दायित्व निष्पक्ष रूपमा निर्वाह गर्न नसकी संविधान र कानुनको गम्भीर उल्लङ्घन भएका विवादहरूमा प्रवेश नै गरेन। संवैधानिक इजलासको स्पष्ट अधिकारक्षेत्र भित्र नपर्ने विवादहरूमा अल्झिने, विवादबाट पन्छिने उद्देश्यले संवैधानिक इजलासमा र न्यायाधीशहरूले माथिल्लो इजलासमा सार्ने प्रवृत्तिको निरन्तरता यस वर्ष पनि कायम रह्यो। न्यायाधीश नियुक्ति, न्यायाधीशहरूको आचरणको विषय, फुलकोर्टको निर्णय विरुद्ध तथा अवहेलना मुद्दा र गम्भीर फौजदारी अपराधमा न्यायाधीशको संलग्नताजस्ता विषयले न्यायपालिकालाई विवादित बनायो।

न्याय प्रशासनको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र जवाफदेहिता जस्ता महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तहरूको परिपालना गर्न न्यायपालिका चुकेको भए पनि आमनागरिकका हक अधिकारसम्बन्धी विषय समावेश भएका सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूमा महत्त्वपूर्ण उदाहरणीय व्याख्या गरी नीति निर्माण गर्न सरकारलाई न्यायपालिकाले स्पष्ट निर्देशन गरेको छ। उदाहरणको लागि विद्यमान कानुनमा थप परिमार्जन गरी समावेशी सिद्धान्तलाई व्यवहारिक कार्यान्वयनमा ल्याउन, जबरजस्तीकरणी मुद्दामा पीडितको बकपत्रका आधारमा मात्र कसुर ठहर नगर्न र जबरजस्तीकरणीको उद्योग भएको अवस्थामा समेत क्षतिपूर्ति भराउन, सङ्क्रमणकालीन न्यायका कामकारबाहीहरू गर्दा सत्य अन्वेषण, न्याय र द्वन्द्व प्रभावित सबै पक्षको परिपूरणको न्यायोचित प्रबन्ध गर्न, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्न, ज्येष्ठ नागरिकलाई जरिवाना बापत बस्नुपर्ने कैदमा सहुलियत दिन, द्वन्द्वकालको घटनाको पर्याप्त अनुसन्धान गरेर स्पष्ट आधार वा कारण खुलाएर मात्रै उजुरीलाई टुङ्ग्याउने आदि रहेका छन्। यद्यपि निर्देशनहरूको कार्यान्वयनका चुनौती त छँदैछ।

यस आलेखमा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता र जवाफदेहिता र नागरिकको न्यायमा पहुँचको अवस्थाको समीक्षाका साथै न्यायिक प्रणालीमा जनताको विश्वास सुदृढ गर्न आवश्यक तत्वहरू पहिचान गर्ने प्रयास गरिएको छ। यसैगरी, न्यायपालिकाको प्रभावकारिता र विश्वसनीयता बढाउन आवश्यक सुधारको सिफारिस समेत गरिएको छ। सुधारका उपायहरूको विस्तृत सूची उपलब्ध गराउन नसकिएको भए पनि न्यायपालिकालाई समतामूलक, प्रभावकारी बनाउँदै यसको सक्षमता सुनिश्चित गर्न आवश्यक मुख्य तत्वहरू न्यायिक स्वतन्त्रता, न्यायिक जवाफदेहिता र जनविश्वासबारे आलेखमा चर्चा गरिएको छ।

यो आलेख मुख्यतया: दस्तावेजहरूको समीक्षा, लक्षित समूह छलफल र घटनाहरूको समीक्षाजस्ता गुणात्मक विधिको अनुसरण गरी तयार गरिएको छ। लक्षित समूहसँगको छलफलको लागि उद्देश्यमूलक नमुना विधि मार्फत सहभागीहरूको चयन गरिएको थियो । यस आलखेमा ०८० पुस १६ देखि ०८१ पुस १६ गतेसम्म न्यायपालिकाले न्यायिक स्वतन्त्रताको सिद्धान्तको पालनामा खेलेको भूमिका, न्यायिक

जवाफदेहिताको सुनिश्चितता, प्रभावकारी न्याय सम्पादन, न्यायालयप्रति जनआस्था जस्ता विषयमा विस्तृत समीक्षा गरिएको छ।

२. न्यायिक स्वतन्त्रता

संविधान, नागरिक हक अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनमा न्यायपालिकाको विशेष भूमिका रहने हुँदा न्यायिक स्वतन्त्रतालाई आधुनिक संविधानवादको महत्त्वपूर्ण पूर्वसर्त मानिएको हो। न्यायिक स्वतन्त्रता नेपालको संविधानको एक महत्त्वपूर्ण विशेषता हो। नागरिक अधिकारमाथि राज्य पक्षबाट हुनसक्ने अनुचित हस्तक्षेपलाई न्यायालयले नियन्त्रण गर्न सकोस् भन्ने उद्देश्यले संविधानमा सक्षम, स्वतन्त्र र जवाफदेही न्यायिक संरचनाको परिकल्पना गरिएको हो। न्यायपालिकाको लोकतान्त्रिक आवश्यकता भनेको यसको संस्थागत (न्यायपालिका) र व्यक्तिगत (न्यायाधीश) स्वतन्त्रताको पूर्ण कार्यान्वयन र प्रदर्शन गर्नु हो। आफू समक्ष आएको विवादलाई राज्यका कुनै पनि अङ्गबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष हस्तक्षेप, अनुचित प्रभाव वा दबाबबिना न्यायका मान्य सिद्धान्त, संविधान, ऐन कानुन बमोजिम न्याय प्रत्याभूत गर्नु न्यायिक स्वतन्त्रता हो।

संरचनात्मक वा सङ्गठनात्मक स्वतन्त्रताको रूपमा पनि व्याख्या गर्ने गरिएको संस्थागत स्वतन्त्रताले न्यायपालिकाको कार्यपालिका र व्यवस्थापिकासँगको सम्बन्धलाई सामूहिक स्वतन्त्रताको रूपमा केन्द्रित गर्ने सङ्केत गर्दछ। यसले न्यायपालिकाको कृयात्मक स्वतन्त्रता र निर्णयात्मक स्वतन्त्रतालाई समेट्छ। आफ्नो प्रशासनिक मामिला र अदालत प्रशासनमा पर्याप्त नियन्त्रण नराखेसम्म न्यायपालिका स्वतन्त्र भएको मान्न सकिँदैन। न्यायालय स्वयम्द्वारा न्याय प्रशासनको व्यवस्थापन गरिनु उच्चतम स्तरको न्यायिक स्वतन्त्रता प्राप्त गर्ने सबैभन्दा प्रभावकारी उपाय हो। तर, नेपालको सन्दर्भमा न्यायिक काम कारबाही सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने आर्थिक र मानवीय स्रोतमा कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाको नियन्त्रण कायम रहेका कारण न्यापालिकालाई कार्यपालिका र व्यवस्थापिकामा आश्रित बनाइ न्यायपालिकाको संस्थागत स्वतन्त्रतामा अङ्कुस लगाइएको देखिन्छ।

न्यायिक क्षेत्रलाई गैर-उत्पादक मान्दै आवश्यक बजेट विनियोजनबाट न्यायिक कार्यसम्पादन वा उत्पादकत्वमा सुधार गर्नु नेपाल सरकारको न्यून प्राथमिकतामा रहेको छ। आर्थिक वर्ष ०८१/८२ को लागि कूल राष्ट्रिय बजेटको ०.४४ प्रतिशत बजेट न्यायपालिकाको लागि छुट्याइएको छ। जुन अघिल्लो वर्ष विनियोजन गरिएको बजेटको ०.०२ प्रतिशत बढी हो। हाल न्यायपालिकाको लागि विनियोजित बजेट राष्ट्रिय वार्षिक बजेटको एक प्रतिशतभन्दा कम छ, जुन न्यापालिकाको सुधार कार्यसूची हासिल गर्न अपर्याप्त छ। प्रक्षेपण गरिएको बजेट विनियोजन गर्न हरेक प्रधानन्यायाधीशहरूले (न्यायपालिकाको पाँचौँ पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, ०८१), आग्रह गर्ने गरेका छन्। राज्यको संरचनामा परिवर्तन भएपश्चात् न्यायपालिकाको कृयाकलापमा पनि वृद्धि भएको अवस्थामा कम्तीमा पनि एक प्रतिशतसम्म वृद्धि गर्न न्यायपालिकाले बारम्बार गरेको मागलाई सरकारले निरन्तर बेवास्ता गर्नु न्यायपालिकाले आवश्यक पर्ने बजेट, बजेट शीर्षक, न्यायपालिकाको कामकारबाही र न्यायिक सुधार सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायलाई बुझाउन नसकेको हो वा सौदाबाजी गर्न नसकेको हो अथवा सरकारले नै बेवास्ता गर्ने रणनीति लिएको हो बुझ्नु जरुरी छ। तर न्यायिक बजेटमा सरकार र संसदको नियन्त्रण रहनु न्यायिक स्वतन्त्रताको सिद्धान्तको अतिक्रमणको रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ। सरकार र संसदको यस्तो प्रवृत्तिले अन्ततः न्यायिक सक्षमता र न्याय प्रणालीमा असर गरी विधिको शासनमा प्रभाव पार्दछ। जहाँ कार्यपालिकाको बजेट निर्माण र अदालतका कर्मचारीको प्रशासनमा पूर्ण नियन्त्रण हुन्छ, न्यायपालिका मात्र सरकारको मन्त्रालयको शाखा बन्न पुग्छ। (भट्टराई, विद्या, ०२३)

न्यायपालिकाले पाउने बजेटको विश्लेषण राष्ट्रिय बजेटका सापेक्षमा हुनु आवश्यक छ। बजेट पर्याप्त छ वा छैन भन्ने विश्लेषण गर्दा न्यायपालिकाले प्राप्त बजेट के कसरी खर्च गरेको छ ? त्यसको अनुपातमा उपलब्धि के कस्तो छ ? हेरिनु पर्दछ। न्यायपालिकाको पाँचौ रणनीतिक योजना (०८१-०८५) को कार्यान्वयनको लागि २६ अरब २२ करोड ७२ लाख २० हजार रुपियाँ बजेट प्रक्षेपण गरेकोमा पहिलो वर्ष (आर्थिक वर्ष ०८१/८२) को लागि ३ करोड ७ लाख ९७ हजार ३ सय १८ रुपियाँ प्रक्षेपण गरिएको छ। यो रकम आर्थिक वर्ष ०८१/८२ को लागि न्यायपालिकाको छुट्याइएको भन्दा ०.२० प्रतिशतले बढी हो। न्यायपालिकाले गर्नुपर्ने न्यूनतम कृयाकलापका लागि अदालतमा स्रोतको अभाव रहने, अर्कोतिर विनियोजित रकम पनि खर्च नहुने अवस्थाले विनियोजित रकम उपयोग गर्ने न्यायपालिकाको क्षमता झल्किन्छ

भने आवश्यक शीर्षकमा पर्याप्त बजेट नछुट्याइनुले कमजोर न्यायिक पूर्वानुमान गरेको जस्तो देखिन्छ। सरकारले निर्धारण गरेको बजेटले अदालतमा उपलब्ध स्रोत र सुविधाको सीमा निर्धारण गर्छ।

अदालतले जरिवाना बापत असुल गरेको आम्दानी नेपाल सरकारको राजस्व कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्थाले आफ्नो आम्दानीको प्रयोगको अधिकार उपयोगमा कार्यपालिका र विधायिकाप्रति निर्भर रहनुपर्ने अवस्था छ। न्यायिक कोष स्थापनाको परिकल्पना गरी तर्जुमा गरिएको न्यायिक कोष ऐन ०४३ का केही प्रावधानहरू ०६६ मा संशोधन गरिएको भए पनि यो ऐन अनुरूप हुन सकेको छैन। न्यायिक कोषबाट केही आधारभूत न्यायिक कार्यहरू सम्पादन गर्न न्यायपालिकालाई सरकारमा निहित हुन पर्दैन्। कोर्ट फी, दण्ड, जरिवाना, धरौटी वा जमानतको रमक फिर्ता गर्ने लगायतका न्यायसम्बन्धी आवश्यक कार्यहरु गर्न न्यायिक कोष जारी भए तापनि कोषको कार्यान्वयन गरी न्यायालयको वित्तीय स्वायत्तता प्रबर्द्धन गर्ने तर्फ ध्यान नपुगेको देखिन्छ।

ऐनको कार्यान्वयन सम्बन्धमा परेको रिटमा (चापागाई, ०८०) ०८१ मङ्सिर १७ गते सर्वोच्च अदालतले अर्थ मन्त्रालय र कानुन तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयलाई ऐन कार्यान्वयनका सम्बन्धमा भएको कामको विवरण, सेवाग्राही तथा मुद्दाका पक्षहरूबाट दाखिल भएका धरौटीलगायतका रकमहरू कुन कुन बैंकमा कस्तो सर्त वा अवस्थामा छन्, जम्मा धरौटी रकम के कति र कस्तो अवस्थामा रहेको छ ? भन्ने विषयमा मुख्य रजिष्ट्रारमार्फत सबै तहका अदालतहरूबाट विवरण सहितको प्रतिवेदन ०८१ पुस २१ गते इजलासमा पेश गर्न ०८१ मङ्सिर ११ गते आदेश दियो। आदेश अनुसार २१ पुसमा मुद्दालाई हेर्दाहेर्दैमा राख्दै सर्वोच्च अदालतले न्यायिक कोष ऐन, ०४३ को कार्यान्वयन सम्भावना र चुनौती, न्यायपालिकाको बजेट माग, सिलिङ, खर्च प्रणाली, सरकारका अन्य विभाग र न्यायपालिकाको खर्चको निकासाका आयामहरू, न्यायपालिकाको बजेटको माग र निकासा, खर्च गर्न सक्ने क्षमता, बजेट अनुशासन र उत्तरदायित्व समेतलाई ध्यानमा राखी तुलनात्मक अध्ययन तीन महिना भित्र पेश गर्न कानुन तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयलाई निर्देशन दिएको छ।

कृयात्मक स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्न सर्वोच्च अदालतमा न्यायाधीशहरूको सङ्ख्या कानुनद्वारा तय गरिनुपर्छ। सर्वोच्च अदालतमा प्रधानन्यायाधीशसहित बढीमा २१ जना न्यायाधीश रहन्छन् र संवैधानिक संशोधनद्वारा परिमार्जन नगरेसम्म कार्यपालिकाको निर्णयले सङ्ख्यामा परिमार्जन गर्न सकिँदैन। यद्यपि, अदालत प्रणालीका सबै प्रशासनिक मामिलाहरू प्रधानन्यायाधीशमार्फत सर्वोच्च अदालतभित्रै हुन्छन्। जसलाई प्रारम्भिक निर्देशनहरू, वरिष्ठ न्यायाधीशहरूद्वारा निर्देशन र त्यसपछिको जाँचहरू मार्फत न्यायपालिकाको श्रेणीबद्ध संरचनाले खतरामा पार्न सक्छ। संविधानको धारा १३४ अनुसार एक अदालतबाट अर्को अदालतमा मुद्दा हस्तान्तरण गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनाले केन्द्रीकृत शक्तिको प्रयोगले तल्लो तहको अदालतहरूको निर्णयको परिणामलाई प्रभाव पार्ने सम्भावना रहन्छ। तल्लो अदालतको सम्पूर्ण प्रशासन सर्वोच्च अदालतको नियन्त्रणमा रहेको देखिन्छ। विशेष, उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालतले विरलै असहमतिपूर्ण निर्णय गर्नुको कारण यो हुन सक्छ, फैसला प्रायः सर्वसम्मत हुने गरेका छन्।

सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूमा भएका निर्णयहरू मार्फत न्यायपालिकाको सक्रियताले नागरिकहरूको जीवनमा, कानुन र न्यायिक प्रणाली सुधारमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारेको हुन्छ। कानुनको संवैधानिक व्याख्या र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सिद्धान्तहरूको व्यवहारिकता दिने सम्बन्धमा विस्तृत व्याख्या गरी दृष्टान्त परिवर्तन गर्नुका साथै न्यायपालिकाको भूमिकालाई पनि परम्परागत प्रणालीबाट माथि उठेर आधुनिकीकरण गरेको छ। उदाहरणका लागि समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित १ सय १० जना सांसदहरूको चयन संविधानको मर्म र भावना विपरीत भएकोले उनीहरूको नियुक्ति बदर गर्न माग गर्दै दायर निवेदनमा (न्यौपाने ०६९) अदालतले समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त र समानुपातिक सहभागितासम्बन्धी हकको व्याख्या र व्यवहारिक कार्यान्वयनका लागि विद्यमान कानुनमा थप परिमार्जन गर्न आदेश दियो। 'सबैभन्दा पछाडि पारिएको वर्गलाई राज्यका निर्णायक तहमा पुऱ्याउने संविधानको मर्म विपरीतको कार्य नगर्नू' भन्ने यो आदेशको मर्म हो। त्यसैगरी, नागरिकका हक अधिकार समावेश भएका अन्य विवादहरूमा पनि अदालतका आदेशहरू अग्रगामी र नागरिकका हित लक्षित देखिन्छन्।

राजनीतिक दल, सरकार, व्यवस्थापिका र प्रधानमन्त्री संलग्न भएका विवादहरूको टुङ्गो नलगाउने, राजनीतिक प्रकृतिका मुद्दाहरू बारम्बार

स्थगित गर्ने वा आफन्तलाई वकालतनामा हाल्न लगाएर हेर्न नमिल्ने बनाउने, संवैधानिक इजलास वा माथिल्लो इजलासमा सार्नेजस्ता अन्तर्निहित स्वार्थ सम्मिलित निर्णयहरूका कारण अदालत यस वर्ष पनि गम्भीर विवादमा तानियो। बारम्बार पेसीमा राख्ने तर, हेर्न नभ्याइने सूचीमा राख्ने प्रवृत्तिले यस वर्ष पनि निरन्तरता पायो। माओवादी नेता अग्नि सापकोटा विरुद्ध द्वन्द्वकालमा काभ्रेका अर्जुन लामाको हत्यासम्बन्धी १२ वर्षदेखि विचाराधीन मुद्दा (सर्वोच्च अदालत, ०८१) ४१ पटक पेसी चढेको र सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासबाट सरेर संवैधानिक इजलासमा गएको, संवैधानिक आयोगहरूमा संसदीय सुनुवाइ बिना भएका ५२ ओटा नियुक्तिको संवैधानिक जाँचको माग गर्दै दर्ता गरिएको रिटमा (सर्वोच्च अदालत, २०८१) पटक-पटक पेसी चढेको तर, यो विषय अदालतको प्राथमिकतामा नपरेको स्पष्ट देखिन्छ। यसले संवैधानिक इजलासको प्रभावकारिता र औचित्यतामा प्रश्न उठाएको छ। (चापागाई, श्रेष्ठ र उपाध्याय, ०८१) त्यस्तै प्रदेश सरकारहरू विरुद्ध अदालतमा दायर भएका रिट निवेदनहरूमध्ये धेरै विचाराधीन अवस्थामा छन्। *(सर्वोच्च अदालत,* ०८१)

सर्वोच्च अदालतले राजनीतिक विषय समावेश भएको उस्तै प्रकृतिको विवादमा फरक फरक निर्णय दिने, अदालतद्वारा स्थापित नजीरहरूको अनुसरण नगर्ने पनि देखियो। सर्वोच्च अदालतले कोशी प्रदेश र गण्डकी प्रदेशमा सरकार गठन सम्बन्धमा सभामुख निष्पक्ष रहनुपर्ने विवादमा कोशी र गण्डकीमा सभामुखलाई गणना गरिएको विषय फरक भएको तर्क गर्दै फरक फरक फैसला (बाह्रखरी, ०८१) गऱ्यो। त्यसैगरी भ्रष्टाचारको कसुरमा दोषी ठहर भएका व्यक्ति र तिनीहरूले कसुरदार भएवापत राज्यबाट प्रदान हुने सामाजिक सुरक्षा गुमाउनुपर्ने मान्यता सर्वोच्च अदालतको रहेकोमा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलास (न्यायीशहरू कुमार चुडाल र अब्दुल अजीज मुसलमान) ले १७ मङ्सिर ०८१ मा भ्रष्टाचारी ठहरिएका एक कसुरदारको पेन्सन नरोक्न अन्तरिम आदेश (अनलाइन खबर, ०८१) जारी गरी अदालतद्वारा स्थापित मान्यता विपरीत निर्णय गऱ्यो।

कतिपय मुद्दाहरू शीघ्र सुनुवाइ हुने तर, कति मुद्दाहरू इजलासको प्राथमिकतामा नै नपर्नुले कार्यपालिकाको प्रभाव न्यायपालिकामा परेको जस्तो देखियो। कोशी प्रदेशका पूर्वमन्त्रीलाई मानव तस्करी मुद्दामा सरकारी वकिल कार्यालयको निर्णय विरुद्ध सर्वोच्च प्रशासनको ०८१ मङ्सिर ८ गतेको दरपिठ आदेश बदर माग गरिएको रिट (त्रिपाठी, ०८१) निवेदन सर्वोच्चको एकल इजलासले दरपिठ आदेश कानुनसम्मत भएको भन्दै ०८१ मङ्सिर २३ गते सदर गऱ्यो। प्रदेशले प्रहरी ऐन बनाएको तर, नेपाल सरकारले पदपूर्तिका लागि विज्ञापन निकाल्नुले प्रदेशको अधिकारक्षेत्रमा हस्तक्षेप भएको भनी दायर निवेदन(रमण, ०७८), अन्तरसरकारी समन्वयसम्बन्धी एनेका दण्डसजायसम्बन्धी प्रावधानले प्रदेशको अधिकार क्षेत्रमा हस्तक्षेप भएको भन्दै दायर मुद्दा विचाराधीन छन्। कतिपय विचाराधीन मुद्दाको सान्दर्भिकता नै समाप्त भइसकेको छ। उदाहरणका लागि गत वर्ष मङ्सिर महिनामा सरकारले टिकटक प्रतिबन्ध गर्ने निर्णय गऱ्यो। सरकारको निर्णय कार्यान्वयन नगर्न माग गर्दै परेका सात ओटा रिटमा सर्वोच्च अदालतले अन्तरिम आदेश दिन अस्वीकार गरी विचाराधीन अवस्थामा राखेकोमा मन्त्रिपरिषद्ले नै १० महिनापछि ०८१ भदौमा टिकटकमाथिको प्रतिबन्ध हटायो।

सर्वोच्च अदालतले गरेका निर्णयहरूको सार्वजनिक विरोध गरी निर्णयको पुनरावलोकन गराउने कार्यमा कार्यपालिका अग्रसर देखिन्छ। सामाजिक सुरक्षा भत्ता र अन्य कामका लागि राष्ट्रिय परिचयपत्र अनिवार्य नर्गन सर्वोच्च अदालतले ०८१ भदौ ७ गते जारी गरेको अन्तरिम आदेश (सेतोपाटी, ०८१), नदी किनारामा थप २० मिटर जग्गा छोड्नुपर्ने फैसलामा पुनरावलोकन गर्न सरकारले माग गरेकोमा सर्वोच्च अदालतले पुनरावलोकन (न्याय प्रशासन ऐन, ०७३) गर्ने अनुमति दियो।

यस्ता निर्णय र कार्यहरूले न्यायपालिकाको व्यक्तिगतका साथै संस्थागत क्षमतामाथि पनि प्रश्न उठाउनुका साथै स्वतन्त्रतामा पनि गम्भीर असर परेको देखिन्छ। कार्यपालिका वा राजनीतिक दल संलग्न रहेका विवादहरूले रिट क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्ने स्पष्ट आधार हुँदाहुँदै पनि सर्वोच्च अदालत प्रशासनले निवेदन दरपिठ गर्ने गरेको र दरपिठ विरुद्ध निवेदनमा इजलासको आदेश पश्चात मात्र निवेदन दर्ता गर्ने गरेको देखियो। उदाहरणका लागि सहकारी बचत अपचलनबारे अनुसन्धान प्रकृयामा अनुचित प्रभाव र प्रतिकूल असर पार्ने तथा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत हुने भन्दै गृहमन्त्री र महान्यायाधिवक्ता विरुद्ध दर्ता गर्न खोजिएको निवेदन ०८१ जेठ १ गते सर्वोच्च प्रशासनले दरपिठ गरेकोमा सर्वोच्च इजलासको एकल इजलासले जेठ ९ गते दिएको आदेशपछि मात्र दर्ता गरिएको थियो ।

(कान्तिपुर, ०८१) त्यसैगरी कोशी प्रदेशका पूर्व मन्त्रीलाई मानव तस्करी मुद्दामा सरकारी वकिल कार्यालयले मुद्दा नचलाउने निर्णय विरुद्धको रिटलाई प्रशासनले ०८१ मङ्सिर २३ गते दरपिठ गरेकोमा दरपिठ आदेश बदर गर्न गरिएको मागमा इजलासको आदेशपछि निवेदन दर्ता गरिएकोमा (अन्नपूर्ण पोष्ट, २०८१) अदालतले दरपिठ आदेश सदर गर्ने निणर्य २३ मङ्सिरमा गरेको हो। त्यसैगरी, राष्ट्रिय सभाका सांसदले अदालतको अवहेलना (सेतोपाटी, ०८१) गरेको भन्दै सर्वोच्च अदालतमा कात्तिक २३ गते रिट निवेदन दर्ता भएकोमा संसदको विषय अदालतले हेर्न नमिल्ने भन्दै दर्ता भएको रिट निवेदनमा सुनुवाइ गर्न नमिल्ने भन्यो।

सर्वोच्च अदालतले संविधान र न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्तहरू भन्दा राजनीतिक दल र सरकारको, र न्यायाधीशहरूले पनि 'आफूलाई सिफारिस गर्ने दल' को 'अधिकतम हितका' लागि भूमिका खेल्ने गरेको स्पष्ट प्रर्दशन भाटभटेनी सुपर मार्केटका सञ्चालक मीनबहादुर गुरुङले नेकपा एमालेलाई जग्गा दिएको विषयमा परेको रिट निवेदनमा न्याय निरूपण गर्ने सन्दर्भमा गऱ्यो। ०८१ असोज महिनामा परेको निवेदनमा अदालत प्रशासनको दरपिठ आदेश विरुद्ध इजलासमा परेको निवेदनमा न्यायाधीश तिलप्रसाद श्रेष्ठको एकल इजलासले निवेदन दर्ता गर्ने आदेश, न्यायाधीश सुनिलकुमार पोखरेलको एकल इजलासद्वारा जारी अन्तरिम आदेश, दुईपटक पेसीमा चढाइएको तर दुवै पटक हेर्न नभ्याइने सूचीमा राखिएको र अन्तत् ०८१ पुस १ गते न्यायाधीश अब्दुल अजीज मुसलमान र बालकृष्ण ढकालको संयुक्त इजलासले रिट खारेज गऱ्यो (राजधानी दैनिक, ०८१)। अदालतमा विवाद प्रवेश गर्न नदिने, प्रवेश गरेपछि बारम्बार पन्छाउने र एमाले पार्टीसँग प्रभावित भई उसैको हितमा आदेश गरेको देखियो। यस विवादमा सर्वोच्च अदालत प्रभावित हुँदा मीनबहादुर गुरुङ विरुद्ध ललिता निवास सरकारी जग्गा अपचलन सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन मुद्दा र ललिता निवास सम्बन्धमा जिल्ला अदालतमा सरकारी लिखत कीर्ते मुद्दाहरू समेत प्रभावित हुने स्पष्ट छ। सरकारले ललिता निवासको सरकारी जग्गा हिनामिना छानबिन गर्नका लागि गठन गरेको समिति अनुरूप ललिता निवासको १ सय ४३ रोपनीभन्दा बढी जग्गा सम्बन्धमा सरकारी लिखत तथा कागजात कीर्ते गरेको र कृत्रिम मोही खडा गर्ने, गलत लिखत तयार गर्ने, सट्टाभर्ना दिने लगायतका कार्य गरी नीतिगत निर्णय गराउँदै अनधिकृत रूपमा व्यक्ति र संस्थाको नाममा जग्गा कामय गराएको अभियोगमा मीनबहादुर गुरुङविरुद्ध अनुसन्धान जारी छ।

मुद्दा दायर गर्न नदिइ अदालत प्रशासनले दरपिठ गर्ने तर इजलासबाट दरपिठ बदर भई मुद्दाको रूप लिने चलनले अदालतको समय दुरुपयोग भइरहेको पाइयो।

सङ्घीय संसदले पनि न्यायपालिकाको भूमिकामा हस्तक्षेप गरेको छ। निर्वाचन क्षेत्र विकास कायक्रम सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले दिएको अन्तरिम आदेशलाई निरन्तरता दिन नहुने माग राखी सर्वोच्चको आदेश विरुद्ध सङ्घीय संसदले निवेदन दर्ता गरायो। सङ्घीय संसद वा प्रदेश सभा सदस्यहरूलाई कार्यकारिणी प्रकृतिको कार्य गर्ने जिम्मेवारी प्रदान नगरेकाले संसदले स्वीकृत गरेको बजेट कार्यान्वयन नर्गन अदालतले दिएको अन्तरिम आदेश व्यवस्थापिकाको अधिकार क्षेत्रसँग सम्बन्धित भएको दावीसहित ०८० माघमा निवेदन (रातोपाटी, ०८०) दर्ता गराएको थियो। व्यवस्थापिका संसदमा अदालतका आदेशहरूको (हिमालखबर, ०८०) टिप्पणी हुने गरेको र अदालतले पनि त्यस्तो टिप्पणी गरेको भन्दै सांसदहरू विरुद्ध अवहेलनामा मुद्दा चलाउनुपर्ने अवस्था समेत रह्यो। सांसदहरूलाई अदालतमा बोल्ने पूर्ण अधिकार भएकाले संसदमा बोलिएको विषयमा अदालतले अवहेलनामा मुद्दा चलाउन नपाउने जिकिर संसदको रह्यो। बजेट (डुम्रे, लिलु, ०८०) माथि आक्रमण गर्नु भनेको सांसदमाथिकै आक्रमण हो भन्दै सरकारले कस्तो नीति बनाउने, कहाँ बजेट विनियोजन गर्ने कहाँ नगर्ने भन्ने विषय कार्यकारीको विशुद्ध नीतिगत कुरा भएकाले अदालतले त्यसमा हस्तक्षेप गर्न नहुने संसदले जीकिर लियो। तर, सिद्धान्ततः सर्वोच्च अदालतको यस कदमले राज्यका प्रमुख निकायहरूबिचको शक्ति सन्तुलनको सिद्धान्तलाई गम्भीरतापूर्वक अनुसरण गरेको हो र संविधानले सांसदको नेतृत्वमा बजेट खर्च हुने व्यवस्था नगरेको सन्दर्भमा बजेट खर्च गर्ने अधिकार कार्यकारीकै हो, संसदको होइन। कार्यकारीले सांसदलाई बजेट खर्च गर्न दिएर संसदलाई प्रभावित गर्न खोजेको अर्थमा विश्लेषण गरिनु पर्दछ।

संसदीय सुनुवाइका क्रममा सांसदहरूले न्यायाधीशका प्रत्यार्क्षीहरूलाई उनीहरूको क्षमता र निष्पक्षता जाँच गर्ने भन्दा पनि राजनीतिक विषय समावेश भएका (फैसला भइसकेका र विचाराधीन)

विषयमा केन्द्रित प्रश्न गर्ने गरेको देखिन्छ। उदाहरणका लागि वर्तमान प्रधानन्यायाधीश प्रकाश मानसिंह राउतको संसदीय सुनुवाइको क्रममा अधिकाश सांसदले सांसद विकास बजेटका सम्बन्धमा अदालतबाट भएको निर्णय, खोला किनारको मापदण्ड थप २० मिटर बढाउनु भन्ने आदेश, निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल बनाउने सम्बन्धमा भएको आदेश सम्बन्धमा प्रश्न गरेको र अदालतलाई संवैधानिक दायराभित्र रहन, न्यायिक सक्रियता हानिकारक हुने भन्दै कार्यकारी र व्यवस्थापिकाका विषयमा अनावश्यक हस्तक्षेप नर्गन र यस्ता विषयमा ध्यान दिन धम्कीपूर्ण सुझाव दिएका थिए। आदलतको अवहेलनामा मुद्दा चलाउन पाउने अदालतको अधिकारको प्रयोगलाई 'संवैधानिक सीमा नाघेको' सङ्ज्ञा सांसदहरूले दिए। सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धमा संसदीय सुनुवाइका विद्यमान व्यवस्था नहटाएसम्म न्यायपालिका संसदबाट प्रभावित भई नै रहन्छ। नेपाल बार एशोसिएशनले पनि संवैधानिक निकायको प्रमुख र पदाधिकारीहरूको सिफारिसमा प्रधानन्यायाधीशको भूमिका नरहने व्यवस्था गर्ने, संवैधानिक परिषद्बाट अलग गर्ने र संसदीय सुनुवाइ हटाउन संविधानमा संशोधन गर्न सिफारिस गरेको छ। (नेपाल बार, ०८१)

अदालतमा विचाराधीन रहेको मुद्दा प्रभावित पार्ने गरी राजनीतिक दल, सरकारका मन्त्री, सर्वसाधारण, कानुन व्यवसायी, सञ्चार माध्यम तथा सांसदहरूले प्रभावित गर्न खोजेको देखियो। प्रधानमन्त्री, प्रतिपक्षी दलको नेतृत्व, सांसद र पार्टीका सदस्यहरूले विरोध गरी अदालतको अवहेलना गरियो। न्यायपरिषद् नियमावली संशोधनका लागि सर्वोच्च अदालत परिसरमा नेपाल बार एसोशियसनको धर्ना वा मिटरब्याज विरुद्ध मजदुर आन्दोलनरतहरूले जिल्ला अदालत घेरेको वा क्रिकेटर सन्दीप लामिछाने संलग्न विवादमा जिल्ला र उच्च अदालत अगाडि नारा जुलुस लगाइएको वा रवि लामिछानेमाथि राहदानी र सहकारीको रकम हिनामिना विवादमा सर्वोच्च अदालत र देशका अन्य जिल्ला अदालतहरूमा सांसद र सर्वसाधारणको जुलुस, यस्ता गतिविधिको उद्देश्य अदालतको कामकारवाही प्रभावित गर्नु रहेको स्पष्ट हुन्छ। न्यायपालिकाको कामकारवाही सम्बन्धमा स्वस्थ्य आलोचना र समालोचना अपेक्षित हुनु पर्दछ। तर, न्यायिक पूर्वाग्रहका आधारमा अदालत र न्यायाधीशहरूलाई आक्षेप लगाउनाले न्यायपालिकाप्रतिको जनविश्वास र भरोसा कमजोर बनाउँछ।

नेपालको सन्दर्भमा न्यायालयको संस्थागत र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको संयोजन संविधान मार्फत हुन नसकेको अवस्थामा, कानुनको शासन र नागरिक अधिकारको संरक्षण गर्ने दायित्व भएका न्यायाधीशहरू संस्थागत संस्कृति र अभ्यासहरूद्वारा बाँधिन सकेको अवस्था छैन। ०६१ सालमा लागू गरिएको पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना र ०८१ साउन महिनामा जारी गरिएको न्यायपालिकाको पाँचौ पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले पनि 'न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता, स्वायत्तता तथा न्यायिक सुशासनसम्बन्धी मूल्य मान्यताको प्रवर्धन' लाई प्रमुख योजनाको रूपमा निरन्तरता दिनुलाई गम्भीरतापूर्वक लिनुपर्ने देखिन्छ। न्यायिक स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको निरन्तर ह्रास न्याय प्रशासनका प्रमुख कमजोरीहरू हुन् र यस्तो अवस्था विद्यमान रहनु न्यायको सिद्धान्त, विधिको शासन र लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताहरू खतरामा पारेको स्वीकारोक्ति हो। यस कारणले न्यायालय 'को' बाट स्वतन्त्र हुनु पर्दछ र 'के' उद्देश्यका लागि भन्ने महत्त्वपूर्ण विषय हुन्।

ट्रान्सपरेन्सी इन्टरन्यासनलको ०२३ को प्रतिवेदन अनुसार नेपाल अधिकतम भ्रष्टाचार हुने देशमध्ये ३५ औँ स्थानमा रहेको विभिन्न सूचकहरूले देखाउँछ। उक्त सूची अनुसार न्यायपालिका बढी भ्रष्टाचार हुने क्षेत्रको रूपमा औँल्याइएको छ। त्यसैगरी वर्ल्डजस्टीस प्रोजेक्टको रुल अफ ल इन्डेक्स अनुसार सन् ०२४ मा १ सय ४२ मुलुकमध्ये नेपाल ६९ औँ स्थानमा रही कानुनी शासनको अवस्था खस्किएको मुलुकहरू मध्येमा पर्‍यो भने भ्रष्टाचारको विद्यमानताको सन्दर्भमा ९१ औँ स्थानमा रह्यो। न्याय सम्पादनमा हुने ढिलासुस्ती, कानुनको कमजोर कार्यान्वयन र नागरिकको मानव अधिकार र न्यायको अधिकार उपभोग हुन नसकेको आधारमा यसको मापन गरिन्छ। न्यायपालिका आफ्नै कारणले अथवा बाह्य जुनसुकै कारणले विवादित भए पनि, दुवै अवस्थाको सम्बन्धमा न्यायपालिका नै जवाफदेही हुनु पर्दछ, आफ्नो साख जोगाउनु पर्दछ।

३. न्यायिक जवाफदेहिता

'न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता न्यायिक सुशासनको प्रतिबद्धता' न्यायपालिकाको दायित्व निष्पक्ष र प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न रणनीतिक योजनाले

निदृष्ट गरेको लक्ष्य हो। र, न्यायिक जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने मार्ग पनि हो। सर्वोच्च अदालतमा लामो समयदेखि बाँकी रहेका पुराना मुद्दालाई सम्बोधन गर्न प्रत्येक शुक्रबार कार्यालय समयका अतिरिक्त दुई घण्टा थप कार्य गर्नु, पुराना मुद्दा घटाउने लक्ष्यसहित अभियान फाँट सञ्चालनमा ल्याइनु, न्यायिक निष्पक्षताका लागि गोला प्रथाद्वारा इजलास तोक्ने व्यवस्था गर्नुजस्ता कार्य न्यायालयको जवाफदेहिता सुनिचित गर्ने सम्बन्धमा सकारात्मक शुरुआत हो।

१७ जना न्यायाधीशलाई एकल, संयुक्त, पूर्ण, बृहत् पूर्ण र संवैधानिक इजलासमा (हरेक बुधबार र शुक्रबारमात्र) मुद्दा तोकिन्छ। सर्वोच्च अदालतमा हरेक दिन २ सय ५० देखि ३ सय ओटासम्म मुद्दा सुनुवाइ हुने पेसी सूची अदालतको वेवसाइटमा समेत सार्वजनिक हुन्छ तर, आधा भन्दा बढी मुद्दा हेर्न नभ्याइनेमा राखिन्छ। ०८१ मङ्सिर २ गतेदेखि २४ गते सम्म सर्वोच्च अदालतको वेवसाइटमा रहेको 'आजको मुद्दाको स्थिति' अनुगमन गर्दा हरेक दिन अधिकांश मुद्दा हेर्न नभ्याइने शीर्षक अर्न्तगत राखिएको पाइन्छ। मङ्सिर १२ देखि १४ गतेसम्म क्रमश: ३ सय १३, २ सय ५९ र ३ सय ६ ओटा पेसी तोकिएकोमा १ सय ९२, १ सय २३ र २ सय ४ थान मुद्दा हेर्न नभ्याइने सूचीमा राखियो। त्यसैगरी, मङ्सिर १७ देखि १९ गतेसम्म क्रमश: ३ सय ४, ३ सय ५३ र ३ सय ४३ थान मुद्दाको पेसी तोकिएकोमा १ सय ७२, २ सय ८ र २ सय ७ थान मुद्दा हेर्न नभ्याइने सूचीमा राखियो। यो विवरणले अदालतको कामकारबाही पूर्वानुमानित र संवेदनशील ढङ्गले हुन नसकेको स्पष्ट हुन्छ। कानुन व्यवसायी र बार एशोसिएशन पनि यसका लागि केही हदसम्म जिम्मेवार छन्। बार एशोसिएशनले आफ्ना बैठक वा भेलाहरू भएको अवधिभर सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत, जिल्ला अदालत, विशेष अदालत र अन्य न्यायाधीकरणमा पेसी स्थगित गर्न अदालतलाई दबाव दिने र अदालतले पनि पेसी नतोक्ने प्रचलन छ। मुद्दा हेर्न नभ्याइने, हेर्न नमिल्ने, स्थगन गरिने, हेर्दा हेर्दैमा अर्को दिन वा सातालाई पन्छाउने, र आफ्नो इजलास भन्दा माथिल्लो इजलासमा मद्दा पेश गर्ने प्रवृत्ति मुद्दाको शीघ्र समाधान र न्याय निरूपणका लागि समाधान गर्न नसकिने समस्याको रूपमा रहेको छ। मुद्दाको पेसी तोकिने चलन अनुमानयोग्य र सेवाग्राहीमैत्री नहुनाले बर्दियादेखि साइकलमा ११ दिन लगाएर २०७९ सालदेखि हरेक महिना सर्वोच्च अदालतमा पेसी बुझ्न आउने शालिकराम अहिर जस्ता सेवाग्राहीप्रति न्यायिक जवाफदेहिता शून्य रहेको छ भन्नु अन्यथा हुँदैन। सेवाग्राहीमैत्री सेवा प्रवाह, सेवाग्राहीहरूको अनुभूतिको आधारमा सेवालाई उत्तरदायी बनाउने पद्धतिको निर्माण जवाफदेहितासहितको कार्य वातावरण र योजना अपरिहार्य छ।

पेसी स्थगन नियमित जस्तै बन्नु, न्यायाधीशहरूले 'न्यायिक घण्टा' अन्य कार्यमा प्रयोग गर्नु, संवैधानिक इजलासको प्रभावकारितामा प्रश्न उठ्नु, पेसी चढ्ने तर पेसी तोकिएका आधा भन्दा बढी मुद्दाहरू हेर्न नभ्याउनु र 'हेर्न नमिल्ने' समूहमा ठूलो सङ्ख्यामा दैनिक रूपमा मुद्दाहरू फिर्ता हुनाले अदालतको कार्यभार त बढाएकै छ, न्यायपालिकाका मान्य सिद्धान्तहरूको पालना र नागरिकको अधिकारको संरक्षण हुन नसकेको अवस्था छ।

अदालतको स्वतन्त्रताको प्रतिरक्षा र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न अवहेलनामा कारबाही गर्ने विशेषधिकार अदालतलाई छ। अदालतले यस अधिकारको प्रयोग कतिपय अवस्थामा संयमित भएर गऱ्यो भने कतिपय अवस्थामा जवाफदेही हुनुको सट्टा आफूमाथि उठ्ने प्रश्नहरूलाई निस्तेज गर्न अस्त्रको रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ। सिधाकुरा नामक युट्युब लगायतका सामाजिक सञ्जालबाट ०८१ वैशाख १४ गते र श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा अपलोड गरी प्रसारण गरिएको '४ सय बढी भ्रष्टाचारका मुद्दा डिसमिस गराउने सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश सहभागी बैठकको स्टिङ अपरेसन' शीर्षक राखी कपोकल्पित, भ्रामक तथा नियोजित ढङ्गले समाचार प्रकाशन गर्ने कार्यले न्याय सम्पादनको कार्यमा अवरोध सृजना गरी अदालतको अवहेलना गरेको तथा स्वतन्त्र न्यायपालिकाप्रतिको जनआस्थामा गम्भीर आँच पुऱ्याई अदालतको अवहेलना गरेकोले उक्त कार्यमा संलग्नलाई हदैसम्मको सजाय गर्न माग गर्दै परेको रिट निवेदनमा विगतका आदेशहरूमा अदालत अनुदार रहेको भए तापनि क्रमिक रूपमा अवहेलनाको विवादको व्याख्या र कारबाही गर्ने क्रममा अदालत संयमित र उदार हुँदै आएकोमा यस विवादमा अदालतले कठोरतापूर्वक व्याख्या गरेको देखिन्छ र दण्डको मामिलामा अदालत अनुदार देखिएको छ।

त्यसैगरी, सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सिफारिसमा लेनदेन भएको अभिव्यक्ति दिएका कारण नेपाल बार एशोसिएशनका अध्यक्ष गोपालकृष्ण घिमिरे विरुद्ध सर्वोच्च अदालतले अवहेलनासम्बन्धी मुद्दा

(सर्वोच्च अदालत, ०८१) चलायो। सांसद, कानुन व्यवसायी, सञ्चार माध्यमले अदालतको कामकारबाहीलाई निगरानीमा राख्ने निकायहरूमाथि अवहेलना मुद्दा चलाउने र कारबाही गर्ने प्रवृत्ति अदालतको बढेको छ। विवेकपूर्वक प्रयोग भएमा अदालतको स्वतन्त्रता जोगाउन कतिपय अवस्थामा आवश्यक हुन्छ। तर, नेपालको संविधानमा भएको अदालतको अवहेलनासम्बन्धी विशेषाधिकारलाई विधायिकाले कानुन बनाएर त्यसको सीमा, गम्भीरताको विषय तोक्नुपर्नेमा अवहेलनासम्बन्धी कानुन बन्न नसक्दा न्याय प्रशासन ऐनमा भएको व्यवस्था र नियमावलीका आधारमा अवहेलनासम्बन्धी कारबाही भइरहेको छ। कानुनी सीमाको अभावमा अवहेलनासम्बन्धी कारबाहीको कार्यविधि, त्यसको पालना अनि दण्ड, सजायको कुनै मापदण्ड छैन। फलस्वरुप कारबाहीमा एकरूपता रहँदैन।

न्यायाधीशको राय बाझिने विषय न्यायिक प्रकृयामा स्वस्थ आलोचनाको रूपमा लिइन्छ र कतिपय अवस्थामा राय बझाउनु आवश्यक पनि हुन्छ जसले न्यायिक स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्दछ। सर्वोच्च अदलतमा प्राय:जसो राजनीतिक विषय समावेश भएको विवाद वा राजनीतिक दलका प्रतिनिधि वा सरकारी अधिकारीहरू संलग्न भएका विवादमा राय बाझिने गरेको देखिन्छ। नेकपा एमालेकी सासंद रेखाकुमारी शर्माले बालिकालाई बालश्रम र यातना दिई घरेलु कामदार राखेको र ती बालिकालाई काठमाडौं महानगरपालिकाले उद्धार गरी संरक्षण गृहमा राखेको सम्बन्धमा परेको मुद्दा, (अनलाइन खबर, २०८१) रवि लामिछानेलाई गृहमन्त्रीको पदमा रहन नमिल्ने भन्दै निलम्बनको माग गर्दै परेको गदै परेको रिटमा (नयाँ पत्रिका, ०८१) राय बाझिनुलाई स्वच्छ संवाद मान्न सकिँदैन। राय बझाइ विवादको निरूपण लम्ब्याउनुको साटो इजलासले बालिकाको अधिकतम हित र सुरक्षाका लागि तत्काल प्रभावकारी आदेश गर्नु उपयुक्त हुन्थ्यो। दलका नेताहरूले नै 'न्यायाधीशहरूमा पार्टीको अनुहार देख्ने' र नेपाल बार एसोसियसनका अध्यक्षले लेनदेनमा न्यायाधीशहरू नियुक्ति गर्ने गरेको अभिव्यक्ति सार्वजनिक रूपमा दिनु र सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूले पनि न्यायाधीश नियुक्तिमा हुने भागबण्डा रोक्न बार र न्याय परिषद्मा राजनीतीकरण अन्त्य आवश्यक भएको टिप्पणीले भागबण्डाले 'इजलास' र न्यायपालिका दलहरूको छाँयामा रहेको छ भन्दा अन्यथा हुँदैन।

न्यायपालिकाको जवाफदेहिता माग गर्दै प्रधानन्यायाधीशलाई विपक्षी बनाइ सर्वोच्चमा रिट दायर भयो भने न्यायाधीशलाई नै वैबाहिक बलात्कार जस्तो गम्भीर अपराधको कसुरमा दोषी ठहऱ्याइ कारागार चलान गरियो। न्याय परिषद्मा उच्च र जिल्ला अदालका न्यायाधीशहरू उपर खराब आचरण वा आचारसंहिताको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धमा ठूलो सङ्ख्यामा उजुरीहरू परेकोमा आर्थिक वर्ष ०८१/०८२ को उजुरीको प्रकृतिगत विवरण (न्याय परिषद सचिवाल, ०८१), हेर्दा १ सय १४ ओटा उजुरी फर्स्यौट हुन बाँकी रहेकोमा ती अधिकांश उजुरी उच्च अदालतका न्यायाधीश विरुद्ध रहेका छन्। उच्च र जिल्ला अदालतका एक एक जना न्यायाधीशलाई आचरणका कारण ०८० चैत १३ गते पदमुक्त गरियो। तर, न्यायपालिकाको अध्ययन प्रतिवेदनले औंल्याएका न्यायपालिकामा व्याप्त भ्रष्टाचार र अनियमितता सम्बन्धमा न्यायालय र न्यायाधीश जवाफदेही हुन सकेका छैनन्। न्यायिक जपाफदेहीता सुनिश्चित गर्न उच्च र सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरू 'आफूलाई सिफारिस' गर्ने राजनीतिक दलको प्रभावबाट पूर्णतया अलग रहन सक्नु पर्दछ।

४. न्याय सम्पादन

'संविधान, कानुन र न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा स्वच्छ एवम् निष्पक्ष न्याय सम्पादन' गर्ने परिलक्ष्य साथ न्यायपालिकाद्वारा योजनाबद्ध सुधारको थालनी दुई दशक अगाडि गरिएको थियो। तर, चार ओटा रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन सम्पन्न भइसक्दा पनि निष्पक्ष र गुणस्तरीय न्याय सम्पादसँग जोडिएका महत्त्वपूर्ण सवालहरूको उचित सम्बोधन हुन सकेको छैन। छिटोछरितो र गुणस्तरीय न्याय सम्पादन अर्न्तगत मुद्दाको शीघ्र फर्स्यौट, मुद्दा व्यवस्थापन, न्यायिक काम कारबाही तथा फैसला लेखनमा शीघ्रता र गुणस्तरीयतामा वृद्धि, विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरूको प्रभावकारी प्रयोग तथा फैसलाको तयारी एवम् प्रभावकारी फैसला कार्यान्वयन पर्दछन्। सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदन, रणनीतिक योजनाको समीक्षा प्रतिवेदन र न्यायपालिकाबाट समय-समयमा हुने गरेका अध्ययन अनुसन्धानले न्याय सम्पादनका अधिकांश सवालहरूमा अपेक्षाकृत उपलब्धि हुन नसकेको उजागर गर्दछ।

प्रभावकारी न्याय सम्पादन मापन गर्ने र न्यायपालिकाको काम कारबाहीको प्रभाव देखाउने

तालिका ६.१.१ तीन तहका अदालतमा मुद्दा फर्स्यौटको अवस्था

अदालत	लागत	बाँकी	१ वर्ष भित्रको	१ वर्षदेखि १८ महिना भित्रको	१८ महिनादेखि २ वर्ष भित्रको		
सर्वोच्च अदालत	४२०१४	२८७४१	८१७८	२६८७	२४७८	११२३८ (२ वर्ष देखि ५ वर्ष भित्रको)	४१६० (५ वर्ष नाघेको)
उच्च अदालत	७९२४९	२५४९९	२१९१०	२९२८	१७४४	४३० (२ वर्ष नाघेको)	
जिल्ला अदालत	३४९६९५	११४५६८	८२१९५	१४७८८	८८५६	८७२९ (२ वर्ष नाघेको)	

(स्रोत : सर्वोच्च अदालत)

महत्त्वपूर्ण आधार मुद्दा फर्स्यौटको अवस्था हो। सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार आर्थिक वर्ष ०७९/८० मा फर्स्यौट हुन ३१.५९ प्रतिशत मुद्दा बाँकी रहेको, ११ हजार २ सय ३८ थान मुद्दाहरू दुई वर्ष नाघेका तर पाँच वर्ष ननाघेका र ४ हजार १ सय ६० थान मुद्दाहरू पाँच वर्ष नाघेका छन्। त्यसैगरी उच्च अदालतमा ६७.८२ प्रतिशत र जिल्ला अदालतमा ६७.२० प्रतिशत मुद्दा बाँकी रहेको सर्वोच्च अदालतको तथ्याङ्कले देखाउँछ।

आर्थिक वर्ष ०८०/८१ मा सर्वोच्च अदालतले दुई वर्ष नाघेका ३ हजार २ सय १४ ओटा मुद्दा तथा रिट निवेदनहरूको फर्स्यौट गर्ने लक्ष्य लिएकोमा जम्मा ३ सय ६६ ओटा निवेदन फर्स्यौट हुन सकेकाले फर्स्यौटको लक्ष्य र प्रगतिबिच ८८.६१ प्रतिशतको अन्तर रहेको अवस्था छ। (सर्वोच्च अदालत, ०८१), त्यसैगरी तीन वर्ष नाघेका शुरु मुद्दा तथा पुनरावेदन फर्स्यौट बिचको लक्ष्य र प्रगतिबिच ८३.६८ प्रतिशतको अन्तर रहेको छ भने न्यायपालिकामा आठ वर्ष नाघेका १ सय ५४ थान मुद्दा छन्।

सङ्घीयता र सङ्घीय इकाइहरूबीच उत्पन्न हुने विवादको शीघ्र र प्रभावकारी न्यायिक निरूपणका लागि स्थापना भएको संवैधानिक इजलासमा हाल १ हजार २ सय १३ मुद्दा विचाराधीन छन्। इजलासको क्षेत्राधिकार अन्तर्गतका विवाद लगायतका २ सय ३० थान रिट निवेदनहरू एक वर्षभित्र फर्स्यौट गर्ने लक्ष्य रहेकोमा आर्थिक वर्ष ०८०/८१ मा जम्मा १२ थान निवेदन फर्स्यौट भएकोले लक्ष्य र प्रगतिबिच ९४.७८ प्रतिशतको अन्तर रहेको छ। इजलास गठनको अवधारणा र त्यसको अन्तर्वस्तु, न्यायाधीशको विषेशज्ञता, क्षेत्राधिकार र गम्भीर संवैधानिक व्याख्याको लागि प्रधानन्यायाधीशले अन्य मुद्दा समेत इजलासमा पठाउने व्यवस्था लगायतका विषयहरूले इजलासको प्रभावकारितालाई समस्याग्रस्त बनाएको छ। इजलासको गठन यता संसद विघटनको विवाद, वातावरण संरक्षण, मानव अधिकार, सुशासनको विषयमा केही महत्त्वपूर्ण व्याख्या गरेको भए पनि मानव अधिकार र कानुनी शासनको संरक्षणमा प्रत्यक्ष असर पार्ने विववादहरू पेसीमा राख्ने तर, फैसला नगर्ने प्रवृत्तिले इजलासको प्रभावकारिताप्रति नैराश्यता छाएको छ।

तालिका ६.१.२ जिल्ला र उच्च अदालतमा फरक मुद्दा व्यवस्थापन पद्धति कार्यान्वयनको लक्ष्य र प्रगति

अदालत	लक्ष्य	प्रगति	लक्ष्य र प्रगति बिचको अन्तर
जिल्ला अदालत	४१६२२७	१५७३९५	६२.१९
उच्च अदालत	१११५३२	२४७५९	७७.८०

(स्रोत : सर्वोच्च अदालत)

मुद्दा फर्स्यौटलाई प्रभावकारी बनाउन रणनीतिक योजनाको लक्ष्य अनुरूप फरक मुद्दा व्यवस्थापन पद्धतिको अनुसरण न्यायपालिकाले गऱ्यो। जिल्ला अदालतहरूमा ०७७ साउन १ र उच्च अदालतमा ०७७ भदौ १ गतेदेखि लागु गरिएको यस पद्धतिअनुसार मुद्दालाई सरल, सामान्य र विशेष गरी तीनओटा समूहमा विभाजन गरी तीन समूहमा मुद्दाहरू क्रमशः ६ महिना, १२ महिना र १८ महिनामा फर्स्यौट गर्ने समयावधि निर्धारण गरिएकोमा उद्देश्य अनुरूप लक्ष्य हासिल गर्न सकेको देखिँदैन। जिल्ला अदालतमा विशेष समूहमा वर्गीकरण गरिएको मुद्दा दर्ता भएको मितिले १८ महिनाभित्र फर्स्यौट गर्ने लक्ष्य रहेका २४.७९ प्रतिशत मुद्दा र उच्च अदालतमा जम्मा १३.५३ प्रतिशत मात्र मुद्दा फर्स्यौट हुन सकेको छ।

सर्वोच्च अदालतमा यो प्रणालीको पाँचौ रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन अवधिमा लागु गर्ने लक्ष्य रहेको छ।

मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता तथा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले मुद्दा फैसला भएको २१ कार्यदिनभित्र फैसला तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको भए तापनि सोअनुरूप फैसला तयार गर्न नसकिएको चौथो रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन समीक्षामा उल्लेख गरिएको छ। समीक्षा अनुसार सर्वोच्च अदालतले ९.२९ प्रतिशत मात्र लेखन सम्पन्न गरी ९०.७१ प्रतिशत फैसला लेखनको काम बाँकी राखेको छ भने जिल्ला अदालतले सबैभन्दा बढी ७८.७८ र उच्च अदालतले ६५.७४ प्रतिशत फैसला लेखन सम्पन्न गरेको छ।

फैसला कार्यान्वयनतर्फ पनि कार्यान्वयको लक्ष्य र प्रगतिबिच ठूलो अन्तर रहेको चौथो रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन समीक्षाले देखाउँछ। आर्थिक वर्ष ०७६ देखि ०८१ सम्म १ लाख ५१ हजार १ सय ८९ ओटा देवानी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन गर्ने लक्ष्य लिएकोमा ८६.४२ प्रतिशत र १ लाख २८ हजार ९ सय १९ ओटा फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन गर्ने लक्ष्य लिएकोमा ६३.२६ प्रतिशत फैसला कार्यान्वयन हुन सकेन। ९०.३४ प्रतिशत सरकारी बिगो भराउन नसकेको समीक्षाले देखाउँछ। त्यसैगरी रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको अवधिमा सार्वजनिक सरोकारका विवादमा भएका ३ सय २३ ओटा आदेश जम्मा १ सय ६० ओटा फैसलाको कार्यान्वयन भयो। वार्षिक प्रतिवेदन ०७९/८० अनुसार सर्वोच्च अदालतबाट भएका निर्देशनात्मक आदेश, परमादेशलगायत गरी जम्मा १ सय ९६ ओटा आदेश फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयमा दर्ता भएकोमा ४४ ओटा आदेशको कार्यान्वयन भएको छ भने १ सय ५२ ओटा आदेशको कार्यान्वयन हुन बाँकी रहेको छ।

सर्वोच्च अदालतले २०६१ सालदेखि पाँच ओटा मुद्दामा बाल अदालत गठन गर्न सरकारको नाममा आदेश दिएको भए पनि कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। फैसला कार्यान्वयनको माग गर्दै परेको निवेदनमा सर्वोच्च अदालतले असोज ०८० मा सरकारका नाममा थप आदेश (गोरखा पत्र, ०८१), जारी गरेको छ। त्यसैगरी, महानगरका सडक व्यवसायीको व्यवस्थापन र रोजगारीका वैकल्पिक उपायसहितको कार्ययोजना बनाउन र २४ वैशाख ०८० मा कार्ययोजना पेश गर्न सरकारकालाई दिएको आदेश पालना नगरेकोमा कार्ययोजना लिएर १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको

तालिका ६.१.३ तीन तहको अदालतमा फैसला लेखनको अवस्था

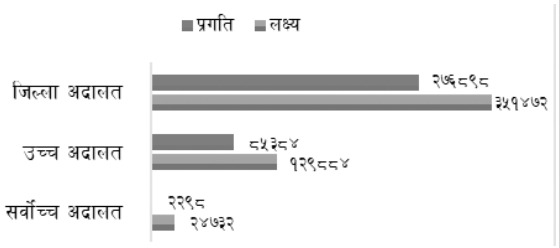

(स्रोत : न्यायपालिकाको पाँचौ पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना)

कार्यालय मार्फत पेस गर्न सरकारलाई ०८१ जेठ ५ मा दोहोऱ्याएर आदेश दियो। म्यादभित्र गर्न नसकेको अवस्थामा न्याय प्रशासन ऐनको दफा ३४(२) बमोजिम इजलासमा पेस गर्ने समेत आदेशमा उल्लेख छ।

चौथो रणनीतिक योजनाले पाँच ओटा लक्ष्य र २३ ओटा रणनीतिक उद्देश्यहरू निर्धारण गरेकोमा लक्ष्य बामोजिम प्रगति हासिल गर्न नसक्नुमा निर्धारित लक्ष्यहरू बढी महत्त्वाकाङ्क्षी हुनु, योजनाले प्रक्षेपण गरेको बजेट, भौतिक साधन स्रोत तथा जनशक्तिको कमी, योजनाका प्राथमिकताहरूबिच तालमेल नहुनु, योजनालाई आन्तरिकीकरण गर्न नसक्नु योजना कार्यान्वयनमा रहेका चुनौतीको रूपमा पाँचौ रणनीतिक योजनाले पहिचान गरेको छ। पाँचौ रणनीतिक योजनाले निर्धारण गरेका पाँच ओटा लक्ष्य र २९ ओटा रणनीतिक उद्देश्यहरू पनि यथार्थपरक र अनुमानयोग्य ढङ्गबाट तर्जुमा गर्न नसकिएकाले अघिल्ला योजनाहरू अनुरूप नै महत्त्वाकाङ्क्षी र योजना अवधिमा हासिल गर्न चुनौतीपूर्ण देखिन्छ।

५. न्यायमा पहुँच

न्यायाधीश र अन्य न्यायिक कर्मचारीहरूको नियुक्ति, दरबन्दी र उचित व्यवस्थापन न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि कुनै पनि अवस्थामा सम्झौता गर्न नसकिने आधारभूत विषय हो। सर्वोच्च अदालतका पाँचजना न्यायाधीशहरू ईश्वर खतिवडा, सुष्मालता माथेमा, डा. आन्नद मोहन भट्टराई र विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ ले यस वर्ष अवकास लिए र प्रधानन्यायाधीश विश्वम्वरप्रसाद श्रेष्ठले अवकाश लिएपछि रोलक्रममा रहेका न्यायाधीश प्रकाशमान सिंह राउत (कान्तिपुर, ०८१) प्रधानन्यायाधीश बनेका छन्।

न्यायपालिकाको विकृति, विसङ्गतिबारे अध्ययन गर्न सर्वोच्च अदालत बार एशोसिएशनले गठन गरेको समिति र सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश

हरिकृष्ण कार्कीको नेतृत्वमा न्यायपालिकाको विकृति विसङ्गतिबारे अध्ययनमा उनी संलग्न भएकाले ती प्रतिवेदनहरूले उठाएका कानुनी राज र सुशासन, न्यायिक स्वतन्त्रता र जवाफदेहिता, जनआस्था लगायतका सबालहरू सम्बोधन गर्नुपर्ने जिम्मेबारी उनीमाथि पनि रहेको छ। खासगरी मुद्दामा स्वचालित प्रणाली लागु भएमा न्यायालयमा रहेको विकृति र विसङ्गतिहरू नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा न्यायपालिकाको अग्रसरता सेवाग्राहीले स्पष्ट रूपमा महसुस गर्ने थिए। कानुन व्यवसायीको पृष्ठभूमिबाट आएकाले बार र बेञ्चबिच रहेको द्वन्द्व न्यूनीकरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। तर, प्रधानन्यायाधीश विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठले न्याय परिषद् नियमावलीमा गरेको संशोधनले प्रधानन्यायाधीश तथा न्यायपरिषद्लाई थप विवादमा पारी संविधान र ऐन बमोजिम हुने कामकारबाहीलाई नियमावलीबाट चल्ने प्रथा बसालिदिएकोले यस संशोधनलाई (न्याय परिषद्) खारेज गर्नुपर्ने बारको अडान (पहिले नियुक्त) रहेको अवस्थामा बारसँगको समन्वय, न्याय प्रशासनको दैनिक कामकाजमा संलग्न नभएको र जिल्ला तहदेखिको अनुभव नभएकोले कर्मचारीको कार्यशैली र स्वरूप बुझ्ने र न्याय सेवा कर्मचारीलाई विश्वासमा लिएर न्यायपालिकाको नेतृत्व गर्ने साथै राजनीतिक प्रभावबाट न्यायालयलाई मुक्त राख्नु उनका लागि चुनौतीपूर्ण हुने अनुमान गर्न सकिन्छ।

२१ न्यायाधीशको दरबन्दी रहेको सर्वोच्च अदालतमा हाल १७ न्यायाधीश छन्, चार दरबन्दी रिक्त छ। २०७९ सालमा न्यायाधीश मीरा खड्काको अवकाश भएयता सबै न्यायाधीशको पदपूर्ति हुन सकेको छैन। पाँच ओटा पद रिक्त रहँदा दुई जना (नृपध्वज निरौला र नित्यानन्द पाण्डे) मुख्य न्यायाधीशलाई मात्रै नियुक्तिका लागि सिफारिस गर्नुमा कुनै वस्तुनिष्ठ तथ्य र आधार देखिँदैन। २०८० मंसिरमा ६ जना न्यायाधीश दरबन्दी रिक्त रहेकोमा माओवादी कोटामा सिफारिस हुने न्यायाधीशका लागि पद रिक्त राखेर नाम सिफारिस गरिएको थियो। सर्वोच्च अदालतमा कुनै न्यायाधीशको पद रिक्त हुनु एक महिनाअघि नै नियुक्तिका लागि न्याय परिषद्ले संवैधानिक परिषद्लाई सिफारिस पत्र लेखी पठाउने संवैधानिक व्यवस्था छ। संविधानको व्याख्या गर्ने विशेष अधिकार पाएको न्यायालयसँगै प्रत्यक्ष जोडिएको न्यायाधीश नियुक्तिको विषय भने न्याय परिषद् र यसका सदस्यहरूले पालना गर्न सकेको छैनन्। न्यायाधीशहरूको सिफारिस नहुँदा नियमित रूपमा दुई ओटा संयुक्त इजलास प्रभावित भइरहेको छ। राजनीतिक हस्तक्षेप हुनु र न्यायिक नेतृत्वले हस्तक्षेपलाई रोक्न नसक्नु प्रमुख कारण हो। सर्वोच्च अदालतमा नियुक्तिका लागि वरिष्ठ अधिवक्ता भएका व्यक्तिलाई मात्रै सिफारिस गर्ने नीतिगत निर्णय भएको छ तर, कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

उच्च अदालतमा तीन जना मुख्य न्यायाधीशसहित रिक्त न्यायाधीशको सङ्ख्या २३ छ भने जिल्ला अदालतमा पाँच जना न्यायाधीशको दरबन्दी रिक्त छ। बारले उच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ति सम्बन्धमा नियमावली संशोधनको माग राखेको कारणले रोकिएको हो। नियमावलीले नयाँ न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा पुराना न्यायाधीशभन्दा बरियतामामाथि राखिएको तर्क गर्दै नेपाल बारले न्याय परिषद् नियमावली २०७४ खारेजको माग गर्दै आएको छ। न्याय परिषद्को संशोधित नियमावली अनसार मुख्य रजिष्ट्रारबाट न्यायाधीश हुने व्यक्तिलाई वरीयताक्रममा अघि राख्नेगरी नियमावली संशोधन गरेको थियो। न्याय परिषद नियमावली २०७४ को नियम ११ मा इजलास कायम गर्ने, पेसी सूची तोक्ने तथा अदालतको प्रशासनिक काम कारबाही सञ्चालन गर्ने प्रयोजनको लागि वरिष्ठता कायम गर्ने व्यवस्था छ। कर्मचारी र कानुन व्यवसायीबाट नियुक्ति हुँदाको बरियताक्रममा अगाडि पर्ने भन्ने विषयले न्यायाधीश नियुक्ति अन्योलमा परेको हो। प्रधानन्यायाधीशले बारसँग तत्काल छलफल गरेर न्याय परिषद् नियमावली संशोधनको प्रकृया अगाडि बढाउनु पर्दछ। बार र बेञ्चको सम्बन्ध अटुट रहेकाले बार र न्याय परिषद्मा विद्यमान राजनीतीकरण अन्त्य भएमात्र न्यायाधीश नियुक्ति स्वतन्त्र रूपले हुन सक्छ ।

हाल अदालतमा रहेका १७ जना न्यायाधीशमध्ये १५ जना पुरुष र दुई जना महिलाको उपस्थिति रहेकोमा बाहुल्यता पुरुष ब्राहमणको रहेको छ। १५ जना पुरुषमा १२ जना ब्राहमण, दुई जना जनजाति र एक जना मुसलमान रहेको छन्। नियुक्त हुने न्यायाधीशहरूमा अधिकांश पुरुष ब्राह्मण रहने गर्दछन्।

न्यायमा पहुँचका अवरोधहरूको सम्बोधन गर्ने, प्रवाह हुने सेवालाई गुणस्तरीय र प्रभावकारी बनाउने, कानुनी सहायतालाई प्रभावकारी बनाउने, सूचना प्रवाह मार्फत न्यायिक प्रक्रिया र प्रणालीबारे जानकारी दिने र पीडितमैत्री न्याय प्रणालीको सुदृढीकरण गर्ने लक्ष्य चौथो रणनीतिक योजनाले लिएकोमा योजनाको

कार्यान्वयनले लक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकेन। न्यायमा पहुँच सम्बन्धमा विद्यमान अवरोधहरूको पहिचान र सम्बोधन, अदालतका भौतिक संरचना, न्यायिक प्रकृया र प्रविधिको जटिलता, र मानवीय स्रोतस्रोत सेवाग्राही मैत्री, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको भाषिक आवश्यकलाई सम्बोधन गर्न, कानुनी सहायता लगायतका उपलब्ध सेवाहरू प्रभावकारी र गुणस्तरीय नहुनु र यस्ता सेवाबारे जानकारी, प्रविधिको प्रयोगबारे जानकारी नहुन तथा प्रविधि प्रयोगकर्तामैत्री, अदालतमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरणको सिद्धान्तको प्रवर्द्धन र अदालत अर्न्तगतका भौतिक तथा मानवीय संरचना पीडितमैत्री अथवा पीडितमैत्री न्यायप्रणाली प्रति न्यायापलिका गम्भीर नहुनु प्रमुख चुनौतीहरू हुन्। उल्लिखित चुनौती तथा अवरोधहरूका सम्बन्धमा समय समयमा अदालतबाट हुने गरेका अध्ययन अनुसन्धानहरूले पनि औँल्याएका छन् तर त्यस्ता अध्ययन प्रतिवेदनले गरेका सिफारिसको कार्यान्वयन अदालतको प्राथमिकतामा पर्ने गरेको छैन। न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न वार्षिक योजनामा समावेश गरिएको कामहरू केही बजेट अभावका कारण त केही सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गर्न नसकेको कारणले र केही न्यायपालिकाको क्षमताका कारणले सम्पन्न गर्न नसकेको देखिन्छ। (न्यायमा पहुँच आयोग, २०८१) योजना अनुमान योग्य ढङ्गबाट गर्न नसकेको र न्यायिक निकाय लगायत बाह्य निकायहरूसँगको समन्वय र समाञ्जस्य कायम गर्ने सम्बन्धमा न्यायपालिकाको दक्षता रणनीतिक रूपमा निर्वाह गर्न नसकेको देखिन्छ।

न्यायालय समक्ष विवाद पुरयाउनु मात्रै न्यायमा पहुँच होइन। मुद्दाका पक्षहरूलाई शीघ्र न्यायको लागि मार्ग प्रश्स्त गर्नु न्यायमा पहुँच हो। न्यायाधीशहरूको व्यवस्थापन गर्न नसक्नु, उनीहरूको कार्यबोझ बढाउनु, प्रभावकारी न्याय सम्पादन र पहुँचलाई न्यायप्रशासनले गम्भीरतापूर्वक नलिनु हो। न्यायपरिषद्ले ०८० माघ २३ गते गरेको निर्णयले न्यायालयको न्याय सम्पादन गर्ने दायित्व र नागरिकको न्यायमा पहुँचको अधिकारलाई बेवास्ता गऱ्यो। डडेलधुरा जिल्ला अदालतका न्यायाधीशलाई चितवन जिल्ला अदालतमा काज सरुवा गरेपछि डडेलधुरामा न्यायाधीश नपठाइ बैतडी जिल्ला अदालतमा कार्यरत न्यायाधीशलाई नै दुवै जिल्लाको जिम्मेवारी १५/१५ दिन हेर्ने गरी तोकियो। १५ साउन २०८१ मा अर्थात ६ महिनापछि कास्की जिल्ला अदालतका न्यायाधीशलाई डडेलधुरा सरुवा गरी त्यस जिल्लाको जिम्मेवारी तोकियो। त्यसैगरी, सर्वोच्चमा न्यायाधीश नियुक्ति नहुँदा थुनामा रहेका बन्दीहरू पुनरावेदनपत्र दायर गरेको तीन वर्षसम्म पनि शुरू सुनुवाइको पालो नआउने, अर्कातिर फौजदारी अपराधमा जन्मकैद तोकिएकाहरूलाई चाहिँ सरकार र राजनीतिक दलसँग स्वार्थ जोडिएकै आधारमा प्रत्येक साता मुद्दाको पेशी राखिदिने जस्ता मनोमानी सर्वोच्च अदालतमा भइरहेको छ। (ओली, ०८१)

कानुन र प्रविधिबिचको बद्दो तादत्म्यले सञ्चारको व्यापक प्रयोग र प्रभावकारिताको युगमा न्याय प्रशासनलाई सञ्चार र प्रविधिबाट अलग राख्न सकिँदैन। न्यायपालिकामा अनलाइन तारेखको व्यवस्था, सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी भिडियो कन्फेरेसिङ मार्फत साक्षी वकपत्र, श्रव्यदृश्य माध्यमबाट मुद्दाको सुनुवाइ, अदालतका फैसलाहरूको विद्युतीय पहुँच लगायतका सूचना प्रविधिको प्रयोगले न्याय पहुँचयोग्य, प्रभावकारी छिटो छरितो र किफायती बनाउनका लागि नै भएकोमा कुनै द्विविधा छैन। तर, यसको विकास र उपयोग आवश्यकता अनुरूप हुन सकेको छैन। कार्यान्वयनमा ल्याइएका प्रविधिहरू प्रयोगकर्तामैत्री नहुनु, प्रयोगकर्तामैत्री बनाउन आवश्यक कदम प्रभावकारी रूपमा नचालिनु र अदालतका कर्मचारी पनि प्रविधि प्रयोग गर्न सक्षम नहुनु, न्याय सुधारको लक्ष्य र प्रविधिको लगानीबीचको भिन्नता, कमजोर संस्थागत क्षमता र गतल प्राथमिकता, नीति निर्माता र न्यायाधीहहरूमा प्रविधि र यसको प्रयोगबारे ज्ञान, सीप र उत्साहको अभाव, न्याय सम्पादन र नियमन गर्ने आवश्यक कानुनको अभाव, गोपनीयता र सूचनाको सुरक्षा मुख्य चुनौती (चापागाई, २०८१) हुन्। अनलाइन मार्फत मुद्दा दर्ता र पेसीको सूचना स्वचालित रूपमा पठाउने प्रणालीको शुरुआत सर्वोच्च अदालतले ०८१ जेठ १ गतेदेखि गऱ्यो। यस्तो प्रविधिको प्रयोग उच्च र जिल्ला अदालतमा पनि लागु गर्ने तयारी न्यायालयको रहेको छ। यस्तो प्रणालीको प्रयोगले सेवाको पहुँचमा सहजता, सरलता र सुविधा हुनुका साथै सेवालाई पारदर्शी, अदालती काम क्रमशः कागजबिहीन बनाउने र अभिलेख व्यवस्थामा सहजता ल्याउन सहयोग गर्ने भएता पनि स्थानीय स्तरमा इन्टरनेटको पहुँच र प्रविधि प्रयोग गर्न आवश्यक सीप र दक्षता चुनौतीका रूपमा रहेको छ।

७. जनआस्था

न्यायपालिका कति निष्पक्ष र सक्षम छ भन्ने विषय संविधान र कानुनले मात्र निर्धारण गर्ने विषय होइन, न्यायपालिकामाथि जनताको आस्था एवं विश्वास न्यायिक स्वतन्त्रता र जवाफदेहिता मापन गर्ने सूचक हो। सन् १९८६ मा अमेरिकी न्यायाधीश फेलिक्स फ्रान्कफर्टरले 'अदालत न त पैसा न त तरवार, यसप्रतिको नैतिक स्वीकृति भनेको केबल जनताको दिगो विश्वासमा निर्भर गर्दछ' भनेका छन्। भारतको सर्वोच्च अदालतका पूर्वप्रधानन्यायाधीश डी वाइ चन्द्रचुडले न्यायिक निकायको विश्वसनीयताको केन्द्रबिन्दु भनेको जनविश्वास हुने भएकोले न्यायालयको सञ्चालन जनमतबाट अलग रहन सक्दैन भनेका छन्। त्यसैगरी, नेपालको सर्वोच्च अदालतका पूर्व न्यायाधीश दीपककुमार कार्की र डा.आनन्दमोहन भट्टराईले ०७८ सालमा संवैधानिक इजलासको संरचनालाई सम्बोधन (न्यायाधीश, ०७८) गर्ने क्रममा न्यायिक शक्ति जनताको विश्वासमा आधारित रहेको उल्लेख गर्दै अविश्वासी न्यायाधीशले दिएको न्यायलाई विश्वसनीय मान्न सकिँदैन। न्याय प्राप्त गर्न निष्पक्ष परिणाम मात्र आवश्यक पर्दैन, सम्पूर्ण न्यायिक प्रक्रिया स्वच्छ र निष्पक्ष हुनुपर्दछ भनेका छन्।

न्यायपालिका बाहेक अन्य सार्वजनिक संस्थाहरूप्रतिको विश्वास मुख्यतया स्वतन्त्र र निष्पक्ष चुनाव मार्फत बढाइन्छ र कायम राखिन्छ, जनता र न्यायपालिकाबीच अन्य निकायमा जस्तो चुनावी सम्बन्ध नहुनाले न्यायिक प्रणालीमा जनताको विश्वास विशेष गरी महत्त्वपूर्ण हुन्छ। कानुनको शासन र न्यायपालिकाको संरक्षकको रूपमा अदालत र न्यायपालिकाहरूले आफ्नो कार्य र कर्तव्यहरू प्रभावकारी रूपमा पूरा गर्न सार्वजनिक विश्वास र आस्था आवश्यक पर्छन्।

न्यायपालिकाले दिने कतिपय आदेशहरूले नजीरको स्थान लिने गर्दछन्। हरेक आदेश र ती आदेशहरूमा गरिने संविधान र कानुनको व्याख्या जनआस्थासँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएका हुन्छन्। यस वर्ष नागरिकहरूको आधारभूत अधिकार प्रत्याभूति गर्ने सम्बन्धमा न्यायपालिकाबाट थुप्रै आदेश जारी हुनुका साथै ती आदेशमा भएका व्याख्यात्मक टिप्पणीले न्यायपालिका नागरिकहरूको अधिकारप्रति सजग भएको भान हुन्छ।

महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, फौजदारी अपराध प्रभावित, मानव बेचबिखन, द्वन्द्व प्रभावित, श्रमिक र लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक नागरिकको मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा मानव तस्करी सम्बन्धमा उचित कानुन बनाउन र सो को कार्यान्वयन गर्न ०८० पुस २९ गतेको निर्देशन (नेपाल सरकार), राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको सिफारिसअनुसार मुद्दा चलाउन राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गरेका सिफारिसहरुको कार्यान्वयन गराउन माग गर्दै हालिएको रिटमा अदालतले आयोगले संशोधनकालागि प्रधानमन्त्री कार्यालयमा पठाएको ऐन संशोधन प्रस्ताव त्तकाल सङ्घीय संसदमा पठाउन आयोगबाट सिफारिस भइ महान्यायाधीवक्ता समक्ष पेश भएका मुद्दा चलाउन, मानवअधिकार उल्लङ्घनकर्ताको नाम सार्वजनिक गर्न, त्यस्ता व्यक्तिलाई कुनै संवैधानिक वा सार्वजनिक पदमा नियुक्ति तथा बढुवा वा कुनै सुविधान प्रदान नगर्न र अगोगको सिफारिस कार्यान्वयन नगर्ने अधिकारीमाथि अवहेलनामा कारवाही गर्ने समेत भनेको छ।

सरकारका नाममा ०८० माघ १४ गतेको निर्देशनात्मक आदेश सामावेशी सिद्धान्त र संविधानको धारा २८ को विस्तृत व्याख्या गरी समावेशी सिद्धान्तलाई व्यवहारिक कार्यान्वयनको लागि विद्यमान कानुनमा थप परिमार्जन गर्न ३० फागुन २०८० को निर्देशनात्मक आदेश (सर्वोच्च अदालत (२०८०), जबरजस्तीकरणी मुद्दामा पीडितको बकपत्रका आधारमा मात्र कसुर ठहर गर्न नमिल्ने ०८० चैत ७ गतेको निर्णय (सर्वोच्च अदालत, ०८१), श्रमिकको न्यूनतम पारिश्रमिक सम्बन्धमा ०८० चैत १६ गतेको फैसला(सर्वोच्च अदालत, ०८१), सङ्क्रमणकालीन न्यायका कामकारबाहीहरू गर्दा सत्य अन्वेषण, न्याय र द्वन्द्व प्रभावित सबै पक्षको परिपूरणको न्यायोचित प्रबन्ध गर्ने गरी आवश्यक र उपयुक्त व्यवस्था गर्न ०८१ वैशाख १७ गतेको निर्देशनात्मक आदेश(सर्वोच्च अदालत,२०८१), बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन सम्बन्धमा ०८१ वैशाख १७ गतेको आदेश (सर्वोच्च अदालत, ०८१), जबरजस्तीकरणी पूर्ण अपराध नभएको तर कसुरको उद्योग भएको अवस्थामा समेत क्षतिपूर्ति भराउन ०८१ भाद्र १२ को आदेश(सर्वोच्च अदालत, ०८१), स्वअनुभूतिको आधारमा आफ्नो लैङ्गिक पहिचान निर्धारण गर्ने अधिकार सबैलाई हुने सम्बन्धमा २० कात्तिक ०८१ को आदेश (सर्वोच्च अदालत,०८१), द्वन्द्वकालको घटनाको पर्याप्त अनुसन्धान गरेर स्पष्ट आधार वा कारण खुलाएर मात्रै उजुरीलाई टुङ्गयाउन

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई ४ पुस ०८० को आदेश (सर्वोच्च अदालत, ०८१)।, ज्येष्ठ नागरिकलाई जरिवाना बापत बस्नुपर्ने कैदमा सहुलियत दिने सम्बन्धमा ०८१ मङ्सिर २० गतेको आदेश (बह्रखरी, ०८१), संविधानले दिएको एकल अधिकारको प्रयोग गर्दा स्थानीय तहले जस्तोसुकै कानुन बनाएर शासन गर्न नपाउने ०८१ साउन १६ गतेको आदेश (सर्वोच्च अदालत, ०८१) र कानुनको विवादमा परेका बालबालिकाको हकमा पक्षहरू सहमत भएको अवस्थामा मुद्दा दिशान्तर (नेपाल कानुन आयोग, ०७५) गरी मेलमिलाप गर्ने ०८१ मङ्सिर २४ को काठमाडौँ जिल्ला अदालतको आदेश (सर्वोच्च अदालत, ०८१) हरू मार्फत न्यायिक जवाफदेहिता र सकृयता प्रदर्शन गर्नु अधिकार, न्याय र कानुनी शासनको सम्मान गर्दै जनआस्था बृद्धि गर्ने सन्दर्भमा न्यायालयको गम्भीरता र सकारात्मक कदम भएको मान्नु पर्छ।

यद्यपि, न्यायपालिका तथा न्यायाधीशहरूले उचित कारण बिना कानुनद्वारा निर्धारित अवधिभित्र मुद्दाको कारबाही र किनारा नगर्ने, मुद्दामा एकैपटक गर्न सकिने आदेश वा निणर्य एकै पटक नगरी वा कानुन बमोजिम मुलतवी राख्नुनपर्ने मुद्दा मुलतवी राखी वा मुलतवी रहेको मुद्दा नजगाइ असान्दर्भिक वा कानुन प्रतिकूल कारबाही वा आदेश गरी मुद्दालाई अनावश्यक रूपमा लम्ब्याउने, मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्दा असान्दर्भिक कानुनको प्रयोग गरी वा कानुनको स्पष्ट र असम्बन्धित व्याख्या वा अर्थलाई उपेक्षा गरी अर्कै व्याख्या वा अर्थ गरी मुद्दा कारबाही र किनारा गर्ने, एकै किसिमको कानुनी प्रश्न रहेको भिन्नभिन्न मुद्दामा भिन्नभिन्न राय कायम गरी कारबाही वा निर्णय गर्ने, मुद्दाका पक्षलाई उपस्थित गराएको वा तारिखका दिन मनासिव कारण बिना गर्नुपर्ने काम नगरी पन्छाउने, प्रमाण बुझ्ने आदेश गर्दा पक्षहरूको मुख मिलेको र नमिलेको तथ्य वा प्रश्न स्पष्ट नगरी प्रमाण बुझ्ने मात्र आदेश गर्नेजस्ता विकृति देखिन्छ। मनासिब कारण बिना निर्धारित समयमा इजलास नबस्ने वा मुद्दाको सुनुवाइ नगर्ने, निर्धारित समयभित्र फैसला नलेख्ने, आफूलाई कारबाही किनारा गर्न इच्छा नलागेको मुद्दालाई आफन्तको वकालतनामा दर्ता गराइ पन्छाउने, आफ्नो अदालतको काम पन्छाएर तल्लो तहको अदालत अनुगमन, सङ्घ संस्थाको कार्यक्रममा स्रोत व्यक्तिका रूपमा उपस्थित हुनेजस्ता कार्यले न्यायाधीशको आचरणप्रति प्रश्न उठाएको छ।

द्वन्द्वकालीन घटनामा व्यक्ति हत्याको अभियोग लागेका नेकपा (माओवादी केन्द्र)का नेता अग्नि सापकोटालाई अनुसन्धानको दायरामा ल्याउनुपर्ने माग सहित परेको रिटमा सर्वोच्च अदालतको संवैधानिक इजलासले फैसला सुनाउने मिति तोकेको चार महिनापछि अन्य आदेश दिएर टार्ने, निणर्य सुनाउनु पर्ने गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लङ्घन तर राजनीतिक विषयवस्तु पनि समावेश भएका विवादको निणर्य नसुनाइ पदमुक्त हुने, सरकारको प्रत्यक्ष सरोकार भएका राजनीतिक व्यक्ति समावेश भएका मुद्दाको अवस्था अनुसार दरपिठ गर्ने वा विभिन्न कारण देखाइ पेसी सार्ने वा शीघ्र निर्णय गर्ने अवस्थाले न्यायालयमा राजनीतिक दल र कार्यकारी हावी भएको स्पष्ट प्रतिबिम्बित हुन्छ। (कानुन व्यवसायी, ०८१) स्मरणरहोस् संवैधानिक इजलासमा प्रधानन्यायाधीशको मुख्य भूमिका रहने हुनाले प्रधानन्यायाधीश विश्म्भरप्रसाद श्रेष्ठ पदमुक्त भएपछि प्रधानन्यायाधीश प्रकाशमान सिंह राउतको नेतृत्वमा गठन भएको संवैधानिक इजलासले अग्नि सपकोटा विरुद्धको मुद्दाको अङ्ग पुगेको भए तापनि कारबाही दोहोऱ्याउनुपर्ने अवस्था छ। न्यायलयमा हुने यस्ता अस्वाभाविक कामहरूले न्यायालयप्रति जनविश्वास घटाएकोछ।

भ्रष्टाचार जस्तो गम्भीर फौजदारी अभियोगमा प्रतिवादीलाई सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासले सफाइ दिएको सम्बन्धमा परेको निवेदन पुनरावलोकन गर्ने सन्दर्भमा पूर्ण इजलासले त्रुटिपूर्ण व्याख्या गरी नक्कली शैक्षिक प्रमाणपत्र पेश गरी भ्रष्टाचार आरोपितलाई सफाइ दिएको निणर्य बृहत पूर्ण इजलासले त्रुटिपूर्ण भनी औँल्यायो। बृहत पूर्ण इजलासले कानुन र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त अनुकूल फैसला नगरेको भन्दै पूर्ण इजलासले सफाइ दिई सर्वोच्च अदालतले आफ्नै निणर्य बदर समेत गऱ्यो। यस्ता त्रुटिपूर्ण निर्णयले अदालतप्रतिको जनआस्थामा नकारात्मक असर पार्दछ। संसदीय सुनुवाइको क्रममा संसदीय सुनुवाइ समितिले प्रायः सबैजसो न्यायाधीशहरूलाई न्यायालयप्रति जनआस्था खस्कँदै गएको जनगुनासो र जनआस्था बृद्धि गर्नका लागि खेल्ने भूमिका र योजना सम्बन्धमा प्रश्न गर्ने र प्रतिबद्धता खोज्ने गरेका छन्। विचौलिया र राजनीतिक दबाबको कारण न्याय निरूपणमा पर्ने प्रभाव र त्यसले न्यायालयप्रति भरोसा अभिवृद्धि हुन नसकेको उल्लेख संसदहरूले गर्ने गरेका छन्। न्यायाधीशहरूले पनि जनआस्थामा प्रभाव परेको स्वीकारोक्ति गरे पनि जनआस्था बढाउन र बिचौलियको प्रभाववाट

न्यायालयलाई मुक्त राख्ने सम्बन्धमा ठोस रणनीति स्पष्ट रूपमा राख्न सकेको देखिँदैन। उदाहरणको लागि सर्वोच्च अदालतको लागि प्रधानन्यायाधीशको पदको लागि विश्वभरप्रसाद श्रेष्ठ र अन्य दुईजना न्यायाधीशहरू (नृपध्वज निरौला र नित्यानन्द पाण्डेय) ले संसदीय सुनवाइमा न्यायालयप्रति जनआस्था बढाउनुपर्ने र सामूहिक प्रयासबाट सकारात्मक परिणाम निकाल्न सकिने तर्क प्रस्तुत गरेता पनि जनआस्था बढाउन आवश्यक ठोस कार्ययोजना र रणनीति भने प्रस्तुत गर्न सकेको देखिएन।

न्याय नपाएका नागरिकहरूको न्यायालयप्रति वितृष्णा बढेको अवस्था देखिन्छ। मुद्दाहरूको कारबाही अगाडि नबढाएको कारणले न्यायप्रतिको निराशाका कारण पीडितहरूले सर्वोच्च अदालतमा कालो मसी छ्याप्ने, अदालतमा विचाराधीन विवाद सम्बन्धमा टिकाटिप्पणी गर्ने, न्यायाधीशहरूको विगतको राजनीतिक आस्थाले न्यायालय प्रभावित र परिचालित हुन्छ भन्ने विश्वास हुनुले न्यायालयप्रति जनताको घृणा उजागर गर्दछ। न्यायपालिकामा जनआस्था खस्किँदै गएका कारण जनआस्था वृद्धि गर्न न्यायपालिका रणनीतिक रूपमा अगाडि बढेको २० वर्ष भइसक्दा पनि जनआस्था वृद्धि हुनुको साटो खस्किँदै गएको सेवाग्राही, सञ्चार माध्यम र कानुन व्यवसायीहरूको भनाइ रहेको छ।

'न्यायपालिकाको आस्था र विश्वास अभिवृद्धि' गर्ने लक्ष्य अनुरुप चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले अदालतका काम कारबाही सम्बन्धमा सेवाग्राहीको सन्तुष्टि अभिवृद्धि गर्ने रणनीतिक उद्धेश्य हासिल गर्न अदालतको काम कारबाहीको बारेमा सेवाग्राहीको सन्तुष्टि मापन गर्ने लक्ष्य (सर्वोच्च अदालत, २०७६) राखेको थियो। योजनाको मध्यावधि मूल्याङ्कन अनुसार अदालतको काम कारबाहीको बारेमा सेवाग्राहीको सन्तुष्टि मापन गर्ने सम्बन्धी मापदण्ड निर्धारण गर्ने र सबै अदालतमा आवधिक रूपमा सेवाग्राही सन्तुष्टिको स्तर मापन गर्ने जम्मा दुई ओटा कार्य आंशिक रूपमा सम्पत्र भएको, सेवाग्राही सन्तुष्टि मापन निर्देशिका निर्माण प्रारम्भसम्म भएको र निर्धारित मापदण्डको आधारमा सन्तुष्टि मापन गर्नको लागि आधारभूत सर्वेक्षण गर्ने कार्य प्रारम्भ हुननसेको (सर्वोच्च अदालत, २०७६) उल्लेख छ। पाँचौ रणनीतिक योजनाले यस लक्ष्यलाई निरन्तरता दिँदै अदालतको काम कारबाही र सेवा प्रवाहको बारेमा सेवाग्राहीको सन्तुष्टि मापन गर्न मापदण्ड बनाइ आवधिक रूपमा मूल्याङ्कन गर्ने पद्धति विकास गर्ने योजना बनाएको छ। न्यायपालिकाले यस लक्ष्यलाई प्राथमिकतमा राखी योजना कार्यान्वयन अवधिभित्र नै कार्यान्वयन गर्न सकेको अवस्थामा विद्यमान चुनौती र सुधारका अवसर पहिचान भई न्यायालय सुधारको मार्ग प्रशस्त हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

८. निष्कर्ष

स्वतन्त्र न्यायपालिकाले सिद्धान्ततः निष्पक्ष र स्वतन्त्र रूपमा न्याय निरूपण गर्ने जिम्मेवारी बोकेको हुन्छ तर, व्यवहारमा सिद्धान्तलाई अभ्यास गरिएको पाइँदैन। यस वर्ष पनि न्यायालयले आफ्नो जिम्मेवारीलाई सैद्धान्तिक र व्यवहारिक दुवै रूपमा कार्यान्वयन गर्न नसक्नाले आलोचित हुनु पुग्यो। राज्यका तीन अङ्गबिचको शक्ति सन्तुलन कायम गराउने र न्यायालयको मर्यादा जोगाउने सन्दर्भमा केही हदसम्म संविधान प्रदत्त भूमिका निर्वाह गरेता पनि राजनीतिक प्रभावबाट भने न्यायालयले आफूलाई अलग राख्न नसक्नु र नागरिको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न नसक्नु संविधान र कानुनी शासनको गम्भीर उपहास हो। न्यायाधीशहरूले व्यक्तिगत रूपमा र समग्र न्यायालयले सिद्धान्त र कानुनलाई कसरी अनुसरण र व्याख्या गर्दछन् भन्ने विषय महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

न्यायाधीश नियुक्तिमा देखिएको असंवैधानिक प्रवृत्ति, मानव अधिकारका गम्भीर विषय र राजनीतिक प्रकृतिका विवाद समावेश भएका मुद्दाको सुनुवाइमा इजलास विभाजित हुनु वा पन्छाउने प्रवृत्ति, कार्यपालिका र व्यवस्थापिकालाई नियन्त्रणमा राखी राज्यका निकायहरूबिच नियन्त्रण र सन्तुलनको सिद्धान्त स्थापित गर्ने सम्बन्धमा न्यायपालिकाको भूमिकाले जनताका वितृष्णा बढाएको छ। न्यायिक स्वतन्त्रता (व्यक्तिगत, संस्थागत, कृयात्मक, संरचनात्मक वा सङ्गठनात्मक) र जवाफदेहिताले नागरिकको साझा र बृहत्तर हित सुनिश्चित गर्दछ, न्यायपालिकाप्रति जनविश्वासको अवस्थाले कानुनको शासन र न्यायको दिगोपनमा योगदान पुऱ्याउँछ।

अत्यधिक सङ्ख्यामा पेसी तोकिनु, अनि ठूलो सङ्ख्यामा पेसी स्थगन पनि गरिनु, ठूलो सङ्ख्यामा मुद्दा सुनुवाइ र फैसला कार्यान्वयनको बाँकी रहनु, न्याय सम्पादनलाई पूर्वअनुमानयोग्य बनाउन नसक्नुको परिणाम हो। रणनीतिक योजना र वार्षिक कार्ययोजना लक्षित र प्राप्त गर्न सकिने, व्यवहारिक र यर्थाथपरक हुन जरुरी छ न की महत्त्वकाङ्क्षी। न्यायिक सुशासन,

न्यायिक निष्पक्षता र समयमै विवाद समाधान गरी न्याय सम्पादन गर्न सक्ने क्षमता भएको न्यायपालिका मुलुकको समग्र विकासको लागि आवश्यक पर्दछ।

९. **सुझाव**

- वर्तमान प्रधानन्यायाधीश समेत भएको कार्यदलले न्यायालयमा विकृति विसङ्गतिसम्बन्धी प्रतिवेदन र विभिन्न समयमा भएका अन्य अध्ययन प्रतिवेदनहरूको सिफारिसहरू अबिलम्ब कार्यान्वयन गर्ने।
- तीनै तहका अदालतमा न्यायाधीशको रिक्त दरबन्दी समयमा नै पूर्ति गर्ने र न्यायाधीशका लागि सिफारिस गर्दा राजनीतिक भागबण्डा भन्दा उच्च छवि र निष्पक्ष व्यक्तिलाई प्राथमिकतामा राखी न्यायाधीश चयन गर्ने।
- संवैधानिक निकायका प्रमुख र पदाधिकारीहरूको नियुक्तिको सिफारिस प्रक्रियामा प्रधानन्यायाधीशको भूमिका हटाउने र संसदीय सुनुवाइहरू पूर्ण रूपमा खारेज गर्ने। संसदीय सुनुवाइको प्रकृया अन्त्य गरी न्यायाधीश नियुक्तिको नयाँ प्रक्रिया शुरु नहुदाँसम्म सुनुवाइ प्रकृया निष्पक्ष, तटस्थ र वस्तुनिष्ठ आधारमा सञ्चालन भएको सुनिश्चित गर्ने।
- योजनामा लक्ष्यको प्राथमिकीकरण गर्दै, प्रभावकारी न्याय सम्पादनका लागि मुद्दा फर्स्यौट, मुद्दा व्यवस्थापन पद्धतिमा सुधार, विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायको प्रभावकारी अवलम्बन, सबै तहका अदालतहरूबिच समन्वय, सूचना प्रविधिको प्रयोग, पेसी हटाउन निरूत्साहित, सबै तहका अदालतमा स्वचालित पेसी व्यवस्थापन पद्धति लागु, फरक मुद्दा व्यवस्थापन पद्धतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट र निर्धारित समयावधिमा प्राप्त गर्न सकिने लक्ष्य तयार गर्ने।
- न्यायमा पहुँचमा वृद्धि गर्न न्यायिक प्रकृयालाई छिटोछरितो, प्रभावकारी र पूर्वानुमानयोग्य बनाउने, सुनुवाइ गर्न सकिने आधारमा दैनिक पेसी तोक्ने, फैसला लेखन तथा फैसला कार्यान्वयनलाई प्राथमिकतामा राख्ने। समयमा फैसला लेख्न नसक्ने न्यायाधीशलाई जवाफदेही बनाउने।
- न्यापालिकाको रणनीतिक योजना महत्त्वाकाङ्क्षी नभई, व्यवहारिक र समयमा परिणाम हासिल गर्नसक्ने खालको हुनु आवश्यक छ। अदालतको इच्छा भन्दा सेवाग्राहीको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी नागरिक समाज, सेवाग्राही र अन्य सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग निरन्तर संवादको आधारमा तयार गर्ने।
- न्यायपालिकाबाट हुने न्याय सम्पादनको कार्यमा गुणस्तरीयता कायम गर्ने विभिन्न उपायहरूमध्ये न्यायाधीशको कार्यक्षमता अभिवृद्धि गरी दक्ष र सीपयुक्त बनाउनु पनि एक महत्त्वपूर्ण उपाय हो। यस्तो दक्षता अभिवृद्धि कार्यक्रममा सबै तहका न्यायाधीशहरूलाई सहभागी गराउने।
- न्यायिक स्वायत्तता सुनिश्चित गर्न बजेट व्यवस्थापनको पूर्ण अधिकार न्यायपालिकालाई हुनुपदर्छ। न्यायिक कोष ऐन २०४६ को प्रभावकारी कार्यान्वयन मार्फत न्यायिक कोष स्थापना गरी न्यायपालिकाले सेवाग्राहीबाट उठाएको सेवा शुल्क तथा जरिवाना उक्त कोषमा जम्मा गर्न र कोष परिचालन गरी आधारभूत कृयाकलाप सम्पादन गर्न सहज बनाउने।
- न्यायपालिकाले प्रस्तुत गरेको बजेटमा न्यायपालिकासँगको सम्वाद र सहमतिमा हेरफेर गर्ने र संसदबाट पारित भएको सम्पूर्ण बजेट सोझै सञ्चित कोषमा जम्मा हुने व्यवस्था गर्ने।
- न्यापालिकामा जनआस्था र विश्वास वृद्धि गर्न चौथो रणनीतिक योजनाले पकिल्पना गरेको र पाँचौ पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले पनि निरन्तरता दिए अनुरूप तीनै तहको न्यायपालिकामा नियमित रूपमा सेवाग्राहीहरूको सन्तुष्टि मापन वा सर्वेक्षण गर्ने प्रणाली अविलम्ब लागू गर्ने र प्राप्त सुझावहरूको शीघ्र र उचित सम्बोधन रणनीतिक रूपमा गर्ने।

सन्दर्भ सामग्री

सर्वोच्च अदालत (०८०), *वार्षिक प्रतिवेदन (०७९/०८०)*, पृ.६७-७३, सर्वोच्च अदालत (०८१), *न्यायपालिकाको पाँचौ पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (०८१/०८२-२०८५/०८६)*, पृ.४३-५१, सर्वोच्च अदालत।

सर्वोच्च अदालत (०८०), *वार्षिक प्रतिवेदन (०७९/०८०)*, पृ.२२, सर्वोच्च अदालत।

न्यायपालिकाको पाँचौं पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (०८१), सर्वोच्च अदालत नेपाल। https://supremecourt.gov.np/web/assets/downloads/5th%20Strategic%20Plan%20-%20Supreme%20Court.pdf

भट्टराई, विद्या, (०२३), Judicial Reform: Judicial independence and financial autonomy: judicial budgeting in Nepal, *NJA Law Journal*, *16*(1), 13-31.

चापागाई, राजुप्रसाद (०८०), विपक्षी, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, ०८०-WO-०८१८।

पोखरेल, विष्णु (५ असोज, ०८१) समानुपातिक कोटाका सांसद: 'प्रभावशाली' र 'तरमारा' को वर्चश्व हटाउन सर्वोच्च अदालतको आदेशको अर्थ के ? BBC News नेपाली. https://www.bbc.com/nepali/articles/cn497752l3eo

सर्वोच्च अदालत, २०८१), https://supremecourt.gov.np/lic/sys.php?d=reports&f=case_details&num=1&mode=view&caseno=98743

सर्वोच्च अदालत, २०८१), Supreme Court of Nepal. https://supremecourt.gov.np/lic/sys.php?d=reports&f=case_details&num=1&mode=view&caseno=224888 Webpage

चापागाई, राजु प्रसाद, श्रेष्ठ शर्मिला र उपाध्याय लिलाधर (०८१ कात्तिक २१), *संवैधानिक इजलास: असफल बनाउन खोजिएको हो वा प्रभावकारीता नपुगेको*, हिमालखबर।

वार्षिक प्रतिवेदन, (०८१), महान्याधिवक्ताको कार्यालय, गण्डकी प्रदेश।

बाह्रखरी, (१७ वैशाख, ०८१)। गण्डकी सरकारबारे सर्वोच्चको व्याख्या- सभामुख नभए पनि बहुमत पुग्ने देखियो। https://baahrakhari.com/detail/419354 Webpage

अनलाइन खबर (मंसिर ३०, ०८१)। भ्रष्टाचारी ठहर भएका राणालाई पेन्सन दिन सर्वोच्चको अन्तरिम आदेश। https://www.onlinekhabar.com/2024/12/1578127/supreme-courts-interim-order-to-grant-pension-to-rana-who-was-found-to-be-corrupt

त्रिपाठी, दिनेश (०८१)। विपक्षी नेपाल सरकार, ०८१–AP–०२८१।

रमण, वीरेन्द्र (०७८ फागुन ६) *प्रहरी भर्ना रोक्न माग गर्दै मधेश सरकारद्वारा सर्वोच्चमा रिट।*

HimalKhabar - A Complete Nepali Political News Portal. https://www.himalkhabar.com/news/128406 Webpage

पूर्ववत्

सेतोपाटी (२३ कार्तिक ०८१), राष्ट्रिय परिचयपत्र अनिवार्य नगर्न सर्वोच्चको आदेशविरूद्ध सरकारको भ्याकेट। नेपालको डिजिटल पत्रिका।

कान्तिपुर, (१० जेठ, ०८१) *गृहमन्त्री र महान्यायाधिवक्ताविरुद्ध रिट दर्ता गर्न सर्वोच्चको आदेश।* . कान्तिपुर - नेपालको राष्ट्रिय दैनिक, https://ekantipur.com/news/2024/05/23/supreme-court-order-to-register-writ-against-home-minister-and-attorney-general-14-41.html

अन्नपूर्ण पोष्ट (१६ मंसिर ०८१) लिलाबल्लभलाई मुद्दा चलाउन माग गरिएको रिट सर्वोच्चद्वारा दरपीठ। https://www.annapurnapost.com/story/469431/

सेतोपाटी (१९ मंसिर, ०८१), कांग्रेस सांसद ढुंगानाले अदालतको अवहेलना गरेको रिट न्यायाधीश निरौलाले हेर्न नमिल्ने, https://www.setopati.com/politics/345213

राजधानी दैनिक, (२ पुस, ०८१), एमालेलाई मीनबहादुरले दिएको जग्गासम्बन्धी विवाद सर्वोच्चबाट खारेज, RajdhaniDaily.com. https://rajdhanidaily.com/id/105592/

रातोपाटी, (२४ माघ, २०८०), संसद् विकास कोष ब्युँताउने भ्याकेट निवेदनको जानकारी रिट निवेदकलाई दिन सर्वोच्चको आदेश। https://www.ratopati.com/story/410213

हिमालखबर, (६ भदौ २०८०), सांसद विकास कोष लागु नगर्न सर्वोच्चको आदेश। https://www.himalkhabar.com/news/137671

डुम्रे, लिलु, (७ भदौ, २०८०), सांसद विकास कोषमा अदालतको आदेशप्रति कांग्रेसले उठायो प्रश्न। Online Khabar. https://www.onlinekhabar.com/2023/08/1355413

नेपाल बार एसोशियसन (२०८१), *न्याय परिषद (पहिलो संशोधन) नियमावली, २०८० को कार्यान्वयन सम्बन्धमा आवश्यक सुझाव पेस गर्न गठित कार्यदलको प्रतिवेदन*, नेपाल बार एसोशियसन।

World Justice Project (2024), *Rule of Law Index 2024*, https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2024/Nepal.
रातोपाटी (१६ वैशाख, २०८१), सिधाकुराले अदालतको अपहेलना गरेको ठहर, प्रकाशक र सम्पादकलाई तीन-तीन महिना कैद, 'सिधा कुरा' विरुद्ध सर्वोच्चमा अवहेलना मुद्दा।
Nepal's first 24-hour updated news portal - Ratopati.ory/424050/supreme-court-contempt-of-court
देशसञ्चार, (१३ असोज, २०८१), सिधाकुराले अदालतको अपहेलना गरेको ठहर, प्रकाशक र सम्पादकलाई तीन-तीन महिना कैद। https://deshsanchar.com/2024/09/29/964244/
सर्वोच्च अदालत (०८१), वोंच्च अदालतमा कार्यरत उपरजिस्ट्रार गोविन्द प्रसाद धिमिरे वि. गोपालकृष्ण घिमिरे, ०८१–AP–०१९३।
Laffranque, J (2003), Disseting Opinion and Judicial Independence, *Juridica International*, VIII/2003.
अनलाइन खबर (२३ कात्तिक, ०८१), सांसदको घरबाट उद्धार गरिएकी बालिकाबारे सर्वोच्चमा राय बाझियो, बाबुले लैजान पाएनन् छोरी। https://www.onlinekhabar.com/2024/07/1506629
संयुक्त नयाँ पत्रिका (२० असार ०८१) गृहमन्त्रीको मुद्दामा न्यायाधीश मल्ल र सुवेदीको राय बाझियो, पूर्ण इजलासमा पेस हुने। https://nayapatrikadaily.com/news-details/144694/2024-07-04
न्याय परिषद् सचिवाल (०८१), *न्याय परिषद बुलेटिन*, पृ. १७, न्याय परिषद्।
पूर्ववत् टिप्पणी नं.२, पृ. ग-घ।
पूर्ववत्।
सर्वोच्च अदालत (०८१), *न्यायपालिकाको पाँचौ पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (०८१/०८२-०८५/०८६)*, पृ.२३, सर्वोच्च अदालत।
पूर्ववत्।
पूर्ववत्, पृ. २५।
पूर्ववत्, पृ. १९-२२।
पूर्ववत्, पृ.१९-२२।
पूर्ववत्, पृ. २७।
पूर्ववत्, पृ.२८-२९।
पूर्ववत् टिप्पणी नं २, पृ. २५।
सर्वोच्च अदालत (४ चैत ०८०) सरकारका नाममा सर्वोच्चको परमादेश: अझै किन गठन भएन बाल अदालत ?https://nagariknews.nagariknetwork.com/social-affairs/1429997-1710635750.html
गोरखापत्र (७ मङ्सिर ०८१), पहिलो पटक गठन हुँदै बाल अदालत।
GorakhaPatra. https://gorkhapatraonline.com/index.php/news/131559
अदालतले माग गरेको मिसिल, लिखत वा जवाफ उपलब्ध नगराउनेलाई पटकैपिच्छे १ हजारदेखि १० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना गर्ने व्यवस्था छ।
कान्तिपुर (१ असोज, ०८१), प्रकाशमान सिंह राउत प्रधानन्यायाधीशमा सिफारिस।
https://ekantipur.com/news/2024/09/17/prakashman-singh-raut-recommended-to-the-chief-justice-27-06.html
पूर्ववत् टिप्पणी नं ४४, पृ. ४।
न्यायमा पहुँच आयोग (०८१), *वार्षिक प्रतिवेदन*, सर्वोच्च अदालत।
ओली, लोकेन्द्र (०८१ कात्तिक ३), *न्यायाधीश नियुक्तिमा न्यायपरिषद्को नियत*, हिमालखबर।
चापागाई बिद्या (०८१), सूचना तथा विद्युतीय प्रविधिको युगमा न्याय: न्यायिक प्रणालीमा विद्युतीय प्रविधिको समायोजन, सम्भावित अवसर र चुनौतीहरू, *प्रतिपादन*, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान।
Baker v. Carr, 369 U.S. 186, 267 (1986) (Frankfurter, J., dissenting). Gregory A Caldeira, Neither the Purse Nor the Sword: Dynamics of Public Confidence in the Supreme Court, *The American Political Science Review, 80*(4), 1209-1226.

The Hindu (2024 October 12), *Public trust is central to judiciary, says CJI D.Y. Chandrachud*, https://www.thehindu.com/news/national/public-trust-is-central-to-judiciary-says-cji-dy-chandrachud/article68746461.ece, २०८१ माघ १ गते हेरिएको।

न्यायाधीश दीपककुमार कार्की र डा. आनन्दमोहन भट्टराईले २०७८ जेठ १६ गते राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीले गरेको प्रतिनिधिसभा विघटन विरूद्ध सुनुवाइ भइरहेको संवैधानिक इजलासबाट अलग हुने निर्णय गर्दा दिएको अभिव्यक्ति।

Chapagain, B. (2025), Upholding Public Trust and Confidence in the Judicial System in Nepal: Reinforcing Judicial Competency and Values, *NJA Law Journal, 17*(1).

सर्वोच्च अदालत (०८०), नेपाल सरकार वि. खेम बहादुर नेगी, ०७६–CR–०४३८।

सर्वोच्च अदालत (०८०, फागुन ३० गते) बालकृष्ण नेउपानेसमेत वि. निर्वाचन आयोग, ०७९–WC–००५३।

सर्वोच्च अदालत (०८१), अभिमन्यु अहिर (यादव) वि.नेपाल सरकार, ०७८–CR–०२००।

सर्वोच्च अदालत (०८१), लवेन्द्र सिंह मल्ल वि. श्रम अदालत, ०७९–WO–०३५०।

सर्वोच्च अदालत (०८१), ज्ञानेन्द्रराज आरण समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरबार, ०७९–WO–१२६१।

सर्वोच्च अदालत (०८१) ज्ञानेन्द्रराज आरण समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरबार, ०७९–WO–१४५७।

सर्वोच्च अदालत (०८१), नेपाल सरकार वि. राजन वि.क., ०७७–CR–१०५७ र ०७७–CR–१२२०।

सर्वोच्च अदालत (०८१), रुक्सना कपाली वि. नेपाल सरकार, ०७७–WO–०९७३।

सर्वोच्च अदालत (कात्तिक, ०८१), कमला राई तिमल्सेना समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ०७३–WC–००२३, बेलरानी थरुनीसमेत वि.प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ०७३–WC–००२४, पृ. ३८।

बाह्रखरी, (१२ मङ्सिर, ०८१) ज्येष्ठ नागरिकलाई जरिबानाबापतको थप सजायमा पनि कैद छुट हुने सर्वोच्चको फैसला। बाह्रखरी :: Baahrakhari. https://baahrakhari.com/detail/437702

सर्वोच्च अदालत (१६ साउन, ०८१)। परोपकार आर्दश मा.वि.व्य.स. अध्यक्ष हितकविर सिंह कंसाकार समेत विरुद्ध काठमाडौँ मनपा समेत/उत्प्रेषण परमादेश/०८०-WC-०००९।

नेपाल कानुन आयोग, (०७५, असोज २ गते), बालबालिकासम्बन्धी ऐन, ०७५। सर्वोच्च अदालत नेपाल। https://supremecourt.gov.np/web/assets/downloads/%E0%A4%AC%E0%A4%BE%E0%A4%B2%E0%A4%AC%E0%A4%BE%E0%A4%B2%E0%A4%BF%E0%A4%95%E0%A4%BE-%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A5%8D%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%A7%E0%A5%80-%E0%A4%90%E0%A4%A8-%E0%A5%A8%E0%A5%A6%E0%A5%AD%E0%A5%AB.pdf Webpage

सर्वोच्च अदालत (१६ साउन, २०८१), नेपाल सरकार वि. परिवर्तित नाम ०८१/८२ खाँडदेवी (५) बहादुर समेत, ०८१–CR–०४९९।

कानुन व्यवसायी, (मङ्सिर,२०८१), कानुन व्यवसायीहरूसँग गरिएको समूह छलफलका आधारमा।

पूर्ववत्।

सर्वोच्च अदालत, न्यायपालिकाको चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना ०७६-०८१, पृ.१९२।

सर्वोच्च अदालत, मध्यावधि मूल्याङ्कन, न्यायपालिकाको चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना ०७६-०८१, पृ.९२।

पूर्ववत् टिप्पणी नं. ४६, पृ.१२३।